Journal of Curriculum Studies (J.C.S.)
Vol.6 (22); 2011, 59-96

فصلنامه مطالعات برنامه درسی ایران
سال ششم، شماره ۲۲، پاییز ۱۳۹۰، ۹۶- ۵۹

آسیب‌شناسی کتاب‌های دین و زندگی از منظر توجه به نیازهای دانش‌آموزان

Pathology of Religous Textbooks Regarding to Students' Needs On Plan of Life

تاریخ دریافت مقاله:۸۹/۱۲/۲۰ ؛تاریخ پذیرش مقاله: ۹۰/۶/۲۵

فاطمه‌سادات میرعارفین ۱

F. S. MirArefin (M.A)

چکیده: در راستای تغییر برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی و تولید کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی، توجه به نیازهای جوانان و نوجوانان در این مرحله‌سنی، شکل دیگری به خود گرفت، چرا که تلفیق مفاهیم قرآنی و معارف اسلامی، شیوه تازه‌ای را در ارائه برنامه و محتوای کتاب‌های درسی مربوط، عرضه می‌کند که به یادگیری پایدارتر و مؤثرتر منجر می‌شوند و پاسخ‌گویی به شبهات و تأمین نیازهای زندگی مخاطبان از بعد دینی، تسهیل می‌گردد. از آنجا که ورود اطلاعات و فن‌آوری‌های جدید به عرصه‌های زندگی، نیازها و فرهنگ‌های جدیدی را به‌دنبال می‌آورند؛ ضرورت دارد در برنامه‌های درسی، ضمن پاسداری از ارزش‌ها و باورهای دینی اسلام؛ زمینه‌ها و فرصت‌هایی متناسب با تغییر و تحولات جهانی در این حوزه از دانش و معرفت بشری، فراهم کرد و از رهگذر آن، دانش‌آموزان را برای زندگی و برنامه‌ریزی صحیح در عصر جدید، آماده نمود. یکی از اهداف بسیار مهم و اساسی در راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی، راه زندگی(اخلاق، اعمال و آداب) نام دارد که مؤلفه‌های آن در پژوهش انجام‌شده، از طریق پرسش‌نامه باز پاسخ و مصاحبه، مورد نقد و بررسی ۳۱ نفر از دبیران مجرب و دانش‌آموزانشان، قرار گرفته و هدف آن، شناسایی آسیب‌های احتمالی ناشی از کاستی‌ها و ضعف‌های طراحی برنامه در این بخش به منظور بهبود و نیز شناسایی سایر نیازهای همین حوزه بوده است. لذا مبنای اصلی مطالعه حاضر و بحث در خصوص نیازهای دینی دانش‌آموزان به پشتوانه کتاب‌های درسی دین و زندگی، پاسخ‌گویی به سؤال اساسی زیر بوده است: «آیا کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی، نیازهای دانش‌آموزان را در خصوص برنامه زندگی، تأمین می‌کنند

کلید واژه‌ها: آسیب‌شناسی، نیازهای زندگی دینی، تربیت دینی، برنامه زندگی.

Abstract: Changing in curriculum of religious and outhorship of "Religion and Life Textbooks" in highschool and pre-university paied attention to students' needs in the other way, because integrated Qoran concepts and slamic culture presented new methods in the textbooks by which led to more affective learning. The components of the books answer students' relious questions in their lives. Since new information and technologies bring new needs and cultures; curricula must provide upportunity to fit with universal changes in this field, meantime keeping of values and slamic belifes until students prepare for future. One of the important objectives of religious curriculum that is called " Life Path: moral, acts and rites" , it's components in this study investigated from practiced teachers and their students by a qulitativ questionnair and interview in order to recognition of probable pathologies of "Religion and life Textbooks" and developing in this section that arising the plan weeknesses or defects. Thus main question was " Do the Religion and Life Textbooks Provide the Students' Needs in Their Living Plan?"

Key words: Pathology, Religious life needs, Religious education, Plan of Life

---

۱.کارشناس سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش

مقدمه

رویدادهای جدید جهانی، تغییرات و تحولات سریع تکنولوژی، انفجار دانش و اطلاعات، اقتصاد، فرهنگ و ... ، نیازهای جدید خلق می‌کنند و زمینه‌های دگرگونی و اصلاحات نظام‌های آموزشی سراسر دنیا را فراهم می‌آورند. از این‌رو عطف توجه به این نیازها از سوی صاحبان اندیشه و قلم، سیاستگذاران و کارگزاران، ضرورتی انکارناشدنی قلمداد می‌گردد. برنامه‌های درسی، رویکردها و شیوه‌های نوین آموزش، متناسب با نیازهای جدید شکل می‌گیرند تا نسل آینده در عرصه‌های نو، حضوری آگاه و مؤثر داشته باشند. از این منظر، شناسایی آسیب‌های برنامه‌ها و کتاب‌های درسی در ابعاد گوناگون، به‌ویژه از حیث توجه به رویکردهای جدید آموزشی و تأمین نیازها و مطالبات مخاطبان خود در خصوص برنامه‌ریزی برای زندگی آینده و به‌منظور فراهم آوردن زمینه‌های پیشرفت و فرصت‌های توسعه، یک ضرورت جدی محسوب می‌شود. سیلور و همکاران (ترجمه خوی‌نژاد، ۱۳۷۷) معتقدند که «محتوای تعلیم و تربیت باید نیازهای جامعه را برای اجتماعی کردن و نیازهای اتباع جامعه برای رشد شخصی، برآورده سازد». به‌زعم ایشان «یکی از ویژگی‌های جامعه یادگیری این است که کل نظام تربیتی نسبت به فراگیران، پاسخ‌گو خواهد بود». از این رهگذر، امروزه نظام‌های آموزشی بر این عقیده‌اند که محتوای کتاب درسی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مواد آموزشی، محل بروز و ظهور اهداف برنامه درسی و پاسخ‌گوی نیازهای دانش‌آموزان است. از آنجا که عمدتاً کتاب درسی را می‌توان به‌عنوان تنها وسیله و منبع اطلاعاتیِ در دسترس نامید، اهمیت آن در تأمین نیازهای فکری دانش‌آموزان و پرورش قوای عقلانی آن‌ها، کسب تجارب و معلومات برای استفاده در شرایط واقعی زندگی و موقعیت‌های عینی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در حال حاضر، برنامه‌ریزان درسی دوره‌های مختلف تحصیلی با تعیین و کاربرد رویکردهای نوین آموزشی و پرورشی، و تعیین اهداف؛ آگاهی از مهارت‌های زندگی، مسئولیت‌های فردی و اجتماعی، حفظ ارزش‌ها و آرمان‌های ملی و اسلامی و ... را جزء دغدغه‌ها و چالش‌های بسیار مهم و پیشِ روی خود می‌دانند که در تربیت نسل آینده ایران عزیز، نقش بسزایی ایفا می‌کنند و به‌نظر می‌رسد، برخورداری از این مؤلفه‌ها، نوجوانان و جوانان را برای حضور در هزاره‌ای که در عین سرشار بودن از دانش و اطلاعات، مملو از نارسایی‌های اخلاقی است، آماده سازد. مایر نیز به‌عنوان یکی از علمای تعلیم و تربیت (به‌نقل از صمدی، ۱۳۸۰) معتقد است که « تنها علم، کافی نیست، بلکه

به اخلاق واقعی و معنویت حقیقی نیز نیازمندیم». به‌عبارتی، باید گفت در نظام آموزشی‌ای که آموزش و حفظ ارزش‌ها و اخلاقیات را سرلوحه فعالیت‌هایش قرار می‌دهد؛ دین اسلام به‌عنوان منبعی حیات‌بخش، می‌تواند پاسخ‌گوی تمامی ابعاد زندگی جامعه بشری باشد. لذا توفیق در این مسیر؛ آگاهی و سواد لازم، جزء ضروریات محسوب می‌شود. در همین خصوص، پسندیده (۱۳۸۴) عواملی تحت عنوان «سواد زندگی» و «مهارت‌های زندگی» را زمینه موفقیت در زندگی با رویکرد تقرب به خدا و حیات جاویدان اخروی می‌داند و معتقد است که «بسیاری از ناکامی‌های زندگی به‌دلیل برخوردار نبودن از دانش و مهارت‌های لازم برای زندگی است. به‌زعم وی در این قلمرو، متون دینی ـ قرآن و حدیث ـ آموزه‌های گره‌گشا و کارآمد فراوانی دارند و شیوه‌های دین، آمیزه‌ای از شیوه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری است که به تمامی نیازهای انسان، اعم از مادی و معنوی توجه دارند و پاسخ‌گویی جامع و دقیق می‌باشند». با این توصیف، تجلی رفتارهای یک مسلمان با رویکرد الهی و پس از کسب مهارت‌های دانشی، نگرشی و عملی مربوط به این حوزه را باید به‌طور در هم تنیده مشاهده کرد، چرا که در دنیای واقعی، افراد با آمیختگی موضوعات و مسائل سر و کار دارند نه به‌شکل مجزا. در تأیید این نکته، ملکی(۱۳۸۲) با حمایت از رویکرد تلفیقی چنین اظهار می‌دارد: «چنانچه قرار باشد در آموزش مهارت‌های زندگی دینی به رویکرد تلفیقی توجه شود و رشد همه‌جانبه انسان مد نظر قرار گیرد، لازم است در تعیین اهداف و محتوای آموزش، تغییر یا اصلاحاتی، حاصل شود». این نوع دیدگاه از آن جهت حائز اهمیت است که متخصصان تعلیم و تربیت، در هم‌آمیختن موضوعات و دانش بشری را یکی از شیوه‌های جدید و مؤثر در یادگیری پایدار تلقی می‌کنند. در این زمینه ناکسی[1](۱۹۹۷) نیز معتقد است که برنامه‌های آموزش اخلاقی مؤثر، درون برنامه درسی به‌طور تلفیقی گنجانده می‌شوند تا به‌شکل جداگانه و به‌عنوان یک برنامه یا واحد درسی خاص. از سوی دیگر، طبق آموزه‌های اسلام، هدف از تربیت دینی، حضور قرآن و سیره معصومین(علیهم‌السلام) در متن زندگی دانش‌آموزان است. لذا با تأکید بر تعلیم مسائل دینی با روش‌های مطلوب و خاص می‌توان در دانش‌آموزان، درک و شعور دینی ایجاد کرد. هم‌چنین باید به اهمیت نقش خانواده در ایجاد چنین معنویت و تربیت دینی در کودکان، توجه جدی شود

---

1. Nucci

و با ایجاد راهکارهای مختلف برای خانواده‌ها، زمینه رشد معنوی و تربیت دینی کودکان را فراهم نمود(توکلی، ۱۳۸۷). نتایج برخی از مطالعات انجام‌شده نیز والدین را به‌عنوان منبع اصلی رشد و توسعه اخلاقی کودکان برمی‌شمارند. در این زمینه، برکوویتز و گریچ[1] (۱۹۹۸) بر نقش محوری بزرگسالان به‌ویژه والدین در رشد و پرورش اخلاقی کودکان، تأکید ورزیده و تأثیر رفتارهای آنان را بر رشد اخلاقی بچه‌ها مورد بررسی قرار داده‌اند. آنان در کوشش‌های خود، مؤلفه‌های یک کودک اخلاقی و آن دسته از رفتارهای «والدینی» را که موجب پرورش یا مانع رشد آن‌ها می‌شوند، تعریف کرده‌اند. لذا می‌توان گفت برخورداری از مهارت‌های زندگی و داشتن برنامه‌ای مناسب به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی، دارای طیف وسیعی از رفتارها، منش‌ها و اخلاقیات فردی و اجتماعی است که فرد را قادر می‌سازد به‌اقتضای موقعیت‌های گوناگون و تعامل با دیگران، به‌کار گیرد و به‌جرأت می‌توان اذعان داشت که تربیت اخلاقی دانش‌آموزان در دوره‌های مختلف سنی و تحصیلی، یکی از ضروری‌ترین مباحثی است که در آموزش‌های خانه و مدرسه باید مورد توجه قرار گیرد تا بتوان تا حد امکان از بروز انحرافات و ناهنجاری‌های رفتاری در جامعه جلوگیری نمود. اهمیت توجه به این موضوع تا جایی است که یکی از متخصصان تعلیم و تربیت(باربا، ۲۰۰۷)، از آن به‌عنوان «هوش اخلاقی»[2] یاد می‌کند. وی در نتایج حاصل از پژوهش خود نشان می‌دهد که بسیاری از نوجوانان، فاقد ویژگی‌های مربوط به هوش اخلاقی به‌ویژه همدلی[3] و خود کنترلی[4] هستند. وی اشاره می‌کند علی‌رغم این‌که این گروه از نوجوانان و جوانان از کردارهای ناپسند خود آگاهند، اما نمی‌توانند در این خصوص، احساسی داشته باشند یا اعمال و رفتار خود را متوقف کنند، زیرا هرگز یاد نگرفته‌اند رفتارهای اخلاقی‌ای که مورد انتقاد قرار می‌گیرند؛ به آن‌ها در انجام کارهای درست کمک می‌کنند، و این همان چیزی است که زمینه‌های هوش اخلاقی را فراهم می‌سازد. از این‌رو، تأکید وی در یادگیری الگوهای اخلاقی صحیح؛ بر معلم و مدرسه است. با چنین رویکردی باید گفت که در یک جامعه اسلامی، آموزش مهارت‌های اخلاقی و دینی، سرلوحه تمامی آموزش‌ها قرار می‌گیرد و دانش‌آموزان ما به‌عنوان نسل فردا باید یاد بگیرند چگونه خود را با موقعیت‌های واقعی زندگی

1. Berkowitz and Grych
2. Moral intelligence
3. Empathy
4. Self-Control

مواجه سازند و بر اساس الگوهای دین اسلام، عمل نمایند. شایان ذکر این است که اخلاق در بالاترین مرتبه خود می‌تواند به کمال والای انسانی منجر شود و قاعدتاً دین، پاسخ‌گو و زمینه‌ساز نیل به آن است. در این‌صورت، اگر خواهان تجلی رفتارهای نیک و پسندیده در نسل جوان باشیم؛ بدون تردید برنامه‌های درسی می‌توانند به‌عنوان یکی از فرصت‌های اساسی و انکارناشدنی قلمداد شوند که دانش‌آموزان را در این امر و یادگیری آداب و رفتارهای مربوط، یاری می‌رسانند. لذا یادگیری از طریق محتوای کتاب درسی به‌عنوان مهم‌ترین وسیله و مرجع و منبع آموزشی، باید بتواند عمیق‌ترین و پایدارترین نگرش‌ها و دانش‌ها را به مخاطبان خود انتقال دهد. از این رو است که گفته می‌شود بسیاری از مباحث ارائه شده در کتاب درسی، دانش‌آموزان را با دنیای خارج مرتبط می‌سازند و آن‌ها تحت شرایط منحصر به‌فرد به‌عنوان تنها امکان آموزشی، به آن می‌نگرند و چه‌بسا به‌دلیل اهمیت و ارزشی که برای کتاب درسی قائل می‌شوند، راهنمای آنان در طول زندگی قرار می‌گیرد. کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه که چنین رویکردی اتخاذ کرده و آموزش مهارت‌های زندگی از ابعاد گوناگون دینی به‌منظور رفع نیازهای دانش‌آموزان را جزء مأموریت‌های اصلی خود قرار داده‌اند؛ از جایگاه خاصی برخوردارند و نقش مهم و کلیدی در پرورش باورها، بینش‌ها و ارزش‌های دینی نسل جوان دارند. در این خصوص، اعتصامی(۱۳۸۵) توضیح می‌دهد که «دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی نظام آموزش و پرورش کشور از اوایل دهه هشتاد در تلفیق محتوای کتاب‌های قرآن و دینی تلاش نمود و حاصل این تلاش، کتابی با عنوان «دین و زندگی» تألیف شد که هم اکنون در نظام تعلیماتی کشور، مورد استفاده دانش‌آموزان و معلمان قرار گرفته است». وی در ادامه، اشاره می‌کند که «هدف از این تلفیق، استفاده از آیات قرآن در بطن درس‌های دینی با هدف تقویت علاقه‌مندی به قرائت قرآن‌کریم و تقویت توانایی درک معنای عبارت‌ها و تدبر در آیات قرآن‌کریم توسط دانش‌آموزان می‌باشد».

بیان مسئله و ضرورت انجام پژوهش

برنامه‌های درسی، مبنای اصلی و اساسی تولید مواد آموزشی به شمار می‌آیند. از این‌رو برنامه‌ریزان درسی پس از تولید سند برنامه درسی، دست به کار تولید محتوای آموزشی می‌شوند. به دیگر سخن بعد از برنامه‌ریزی، مرحله تولید مواد آموزشی آغاز می‌شود که در این میان، کتاب درسی، نه خودِ برنامه درسی، بلکه راهنمای معلم و تجلی عینی برنامه درسی است.

به عبارت دیگر شاید بتوان گفت که برنامه درسی، مناسبات بین آدمی و عوامل دیگر را ـ در امر یادگیری ـ تنظیم می‌کند. مناسبات بین یادگیرنده با هدف معلم، همسالان و وسایل آموزشی باید طوری تنظیم شوند که نتیجه مؤثر به‌دست آید(ملکی،۱۳۸۲). در راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی(۱۳۸۳) آمده است که مهم‌ترین رسالت نظام اسلامی، برنامه‌ریزی برای پرورش و رشد انسان‌هایی مؤمن و عامل به تعالیم اسلامی و در نتیجه گام نهادن به سوی فلاح و رستگاری است. در همین راستا، برنامه‌های درسی تعلیم و تربیت دینی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی که مفاهیم قرآنی و معارف اسلامی را به متن زندگی پیوند زده است؛ نیاز مخاطبان را در جنبه‌های گوناگون و در ارتباط با خدا، خود، خانواده و جامعه مد نظر قرار داده و از این مجرا به تقویت بنیه دانش و مهارت دینی آنان پرداخته است. ذوعلم(به‌نقل از نامی، ۱۳۸۷) نیز ضمن تأکید بر نقش تعلیم و تربیت در تأمین نیازهای دانش‌آموزان و با تأکید بر انجام تغییر در برنامه‌ها، چنین تصریح می‌کند: «تغییرات باید مبتنی بر پژوهش‌ها و تحقیقاتی باشند که این تغییرات را توجیه کنند. با توجه به نیازهای دانش‌آموزان که مخاطبان اصلی آموزش و پرورش هستند و با توجه به مبانی فکری، ارزشی و اعتقادیی که داریم و با توجه به تحولات جهانی، تغییرات باید پیش‌بینی شوند». بنابراین، مطالب و محتوای کتاب درسی باید بتوانند پاسخ‌گوی نیازهای مخاطبان و متناسب با شرایط زندگی حال و آینده آنان باشند و از آنجا که انجام این پژوهش، سیر نیازهای اساسی را در خصوص برنامه‌ریزی برای زندگی از جنبه دینی و معارف اسلامی با توجه به آخرین تغییرات برنامه و کتاب درسی، جستجو می‌کند؛ لذا کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی(چاپ ۱۳۸۶) ـ که جزء این دسته از تغییرات و تألیف‌های جدید می‌باشند و سیر مباحث و موضوعات در این دو دوره با یکدیگر پیوستگی دارند ـ با این سؤال اساسی، مورد بررسی آسیب‌شناسانه قرار گرفته‌اند: آیا کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی، نیازهای دانش‌آموزان را در خصوص برنامه زندگی، تأمین می‌کنند؟ این پژوهش در صدد بود تا پاسخ این سؤال را از طریق اهداف درج شده در راهنمای برنامه درسی مربوط تحت عنوان «راه زندگی: اخلاق، اعمال و آداب»[۱] و میزان پاسخ‌گویی آن‌ها در محتوای کتاب‌های مورد نظر، از دیدگاه دبیران مجرب این درس و دانش‌آموزانشان جستجو کند و در بازنگری محتوای برنامه و عمدتاً کتاب‌های درسی دین، راهگشای تولیدکنندگان آن باشد.

---

۱. محورهای مربوط به این هدف، در بخش یافته‌های پژوهش ارائه شده‌اند.

پژوهش‌های انجام‌شده

با توجه به جدیدالتألیف بودن کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی؛ تعداد معدودی مطالعه در این زمینه انجام شده که بیشتر از نوع ارزشیابی محتوای آن‌ها بوده است. اگرچه برخی از پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه نیازها و مهارت‌های مربوط به زندگی دینی، بر اساس همین کتاب‌ها صورت گرفته‌اند اما مطالعاتی از نوع آسیب‌شناسی و یافتن موانع موجود بر سر راه مهارت‌های زندگی دینی که بر اهداف برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی این دو دوره تحصیلی نیز متکی باشند، بسیار به‌ندرت به‌چشم می‌خورند یا اساساً مشاهده نمی‌شوند. لذا در این بخش به یافته‌های تعداد معدودی از این نوع پژوهش‌ها، اشاره می‌شود.

میرعافین(۱۳۸۳) در نتایج حاصل از بررسی کتاب درسی دین و زندگی ۲، نیازهای دانش‌آموزان را از بعد دینی و با اتکاء به اظهار نظرهای منابع اطلاعاتی، چنین ذکر می‌کند: موضوع حجاب و عفاف از قوت تحلیل برخوردار نبوده، پاسخ‌گو و سیراب‌کننده پرسش‌ها و شبهات امروز نیست. به‌علاوه، لازم بود مسائل دنیای امروز و شبهات متصل به مباحث اعتقادی، جایگاهی در کتاب می‌یافت. موضوعات مطرح‌شده در کتاب، کمتر پاسخ‌گوی نیازهای دینی جوانان می‌باشد. مبحث موسیقی و حد و مرزهای اسلام در باره شغل بانوان نیز یکی از مسائل جدی جامعه می‌باشد که به آن پرداخته نشده است. در مبحث باورها، رفتار و عمل؛ الگوهای مطرح‌شده با الگوهای زمان فعلی، سنخیت ندارند و دانش‌آموز را دچار تضاد نموده‌اند. با وجود آن‌که محتوای دروس، غالباً درباره مسائل روزمره‌ای است که زندگی دانش‌آموز را در بر دارد ـ از قبیل مسائل اعتقادی، معاد، احکام، مسائل اجتماعی، اخلاقی، آراستگی و بحث اقتصادی ـ اما در بخش احکام به مسائل مربوط به بلوغ و تکلیف(تقلید، نماز، روزه و ...)، کمتر پرداخته شده است. نتایج حاصل از بررسی کتاب درسی دین و زندگی۳ (میرعافین، ۱۳۸۴) از جنبه‌ی توجه به نیازهای دانش‌آموزان نیز حاکی از آن است که مباحث کتاب نتوانسته‌اند درس‌های لازم را از زندگی پیامبر و امامان(صلوات‌الله‌علیهم) با زندگی روزمره دانش‌آموزان، مرتبط کنند. هم‌چنین طرح مسائل مربوط به امامت یا مرجعیت و رهبری و سایر مسائل مربوط نیز ضروری قلمداد شده است. به‌علاوه باید گفت اگرچه بسیاری از مسائل مربوط به بحث‌های اعتقادی، خصوصاً «اصول اعتقادات» و «اصول دین» ، پاسخ داده شده‌اند، اما بسیاری از مسائل مربوط به فروع دین و احکام عملی، بدون پاسخ مانده‌اند. میرعافین(۱۳۸۵) در یافته‌های پژوهش دیگری درباره کتاب

درسی دین و زندگی(معارف اسلامی) پیش‌دانشگاهی مطرح می‌کند که ممکن است بخش اول کتاب تاحدودی نسبت به مسائل اعتقادی دانش‌آموزان ـ آن‌هم توحید ـ پاسخ‌گو باشد، اما به مباحث عملی و احکام و شبهات مانند مسائل و احکام دختران و پسران، چندان توجهی نشده است. هم‌چنین ارائه نمونه‌ها و الگوهایی از علماء و شخصیت‌های برجسته معاصر به عنوان یک نیاز ضروری برای استفاده در موقعیت‌های واقعی زندگی دانش‌آموز، محسوب شده است. نتایج پژوهش ادیب(۱۳۸۲) نیز اولویت‌های اول مهارت‌های زندگی را بدین‌شرح می‌خواند: خودآگاهی و داشتن هدف در زندگی، تصمیم‌گیری، اداره زندگی، بهداشت و سلامتی، ارتباط انسانی، حل مسئله اجتماعی، خلاقیت و تفکر انتقادی، شهروند مسئول بودن، روابط بین فردی و مشارکت و همکاری ـ که البته بسیاری از این مؤلفه‌ها به‌طور مستقیم و برخی دیگر به‌شکل مستتر در اهداف مربوط به «راه زندگی» در برنامه درسی دینی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی مد نظر قرار گرفته‌اند. منطقی(۱۳۸۳) نیز نتایج حاصل از پژوهش خود را چنین شرح می‌دهد: «در موضوع دینداری، بیشترین میانگین به بعد اعتقادی دین با میانگین ۳۱/ ۳۲ و سپس بعد عاطفی با میانگین ۲۷/۱، بعد پیامدی با میانگین ۲۰/۰۹ و در نهایت، بعد مناسکی با میانگین ۱۶/۷ اختصاص دارد. وی اشاره می‌کند که شاید با احتیاط بتوان از مقایسه نتایج حاصل، این نتیجه را گرفت که هر چند جوانان نسبت به اصول شریعت و داشتن حالات عاطفی، ارتباط قدرتمندی را با خدا نشان می‌دهند، اما برداشت و تفسیر آن‌ها از شریعت، متفاوت از نسل گذشته است و این خود، نشانه‌ای از نوگرایی مذهبی و گرایش به تفاسیر جدیدتری از دین است که بتواند با نیازهای روز، سازگار باشد. به‌عنوان مثال، در مورد سخت‌گیری رابطه بین دختران و پسران، فقط ۳۸/۵ درصد از پاسخ‌گویان، تمایل خود را برای سخت‌گیری این رابطه اعلام داشته‌اند و ۳۵/۶ درصد از پاسخ‌گویان اظهار داشته‌اند که اعتقادی به سخت‌گیری در این مورد ندارند و ۲۶ درصد باقی‌مانده پاسخ‌گویان نیز در حوزه بی‌نظر، قرار گرفته‌اند. به‌زعم منطقی(۱۳۸۳)، ارائه ناموفق الگوهای دینی و رفتاری، از دیگر ضعف‌هایی است که برخی از پژوهشگران بر آن تأکید داشته‌اند. وی به‌نقل از سعیدی‌رضوانی و کیانی‌نژاد(۱۳۸۲)، در بررسی‌ای که در زمینه ارائه تصویر معصومان(علیهم‌السلام) در کتاب‌های درسی دینی انجام داده‌اند، می‌نویسد: دانش‌آموزان در پاسخ به این سؤال که «در ارائه الگوهای اسلامی چهارده معصوم(علیهم‌السلام) در کتاب‌های درسی بینش اسلامی، چه اشکال‌هایی وجود دارد که جوانان،

آن‌چنان که باید در پیروی از این الگوها موفق نیستند»؛ سه‌نوع واکنش نشان داده بودند. گذشته از ۱۰ درصد از دانش‌آموزانی که به سؤال مزبور پاسخ نداده بودند، ۳۰ درصد دانش‌آموزان، مقصر اصلی را خودِ دانش‌آموران، خانواده یا فرهنگ جامعه، معرفی کرده بودند، اما ۶۰ درصد بقیه، دلایل مختلفی را در ارتباط با پردازش نامناسب کتاب‌های دینی در این زمینه عنوان کرده بودند. گروهی از این دانش‌آموزان معتقدند که برای الگوگیری از ائمه معصومین(علیهم‌السلام) باید امور مهم زندگی و تصمیم‌گیری‌هایی که برای جوانان مهم است، مطرح شوند. عنصر عدم هماهنگی زمان طرح الگوها با زمان حاضر نیز مورد توجه تعداد کمتری از دانش‌آموزان قرار گرفته است. دانش‌آموزی نوشته است: «مؤلفان کتاب‌های درسی، الگوها را برای زمان حال، مطرح نکرده و به همان صورت قدیمی مطرح می‌کنند، در حالی‌که آن‌ها باید سخنان ائمه(علیهم‌السلام) را با الگوهای حال حاضر، تطبیق دهند تا بهتر و بیشتر در ذهن ما جای بگیرد.»

در جمع‌بندی از یافته‌های پژوهش‌ها می‌توان چنین اظهار داشت که توجه به نیازهای دینی دانش‌آموزان در شرایط سنی متفاوت به‌ویژه دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی، یکی از چالش‌های مهم در هزاره جدید است که جزء دغدغه‌ها و نگرانی‌های بسیار مهم و دارای اولویت می‌باشد. از نگاه پژوهش‌های فوق، لازم است به درک علائق و مطالبات مخاطبان اصلی نظام آموزشی از بعد دینی، نائل آمد تا بتوان برنامه‌ریزی‌های درسی متناسب با نیازهای آنان، طراحی نمود. این نوع توجه، امکان توسعه فردی و اجتماعی را به‌نحو بارزی میسر می‌سازد، چرا که تأمین نیازهای دانش‌آموزان در هر دوره تحصیلی، مخاطرات ناشی از بی‌مهری و بی‌توجهی نسبت به آنان را، از صحنه خارج کرده و جامعه از حضور آینده افراد تحت تعلیم در نظام آموزشی به‌شکلی اثربخش و مولّد، شکل می‌گیرد. از آنجا که حضور نسل آینده در دنیای پر مخاطره و آسیب‌زای امروز باید حضوری پررنگ با حفظ ارزش‌ها و آرمان‌های جامعه اسلامی باشد، پژوهش انجام‌شده نیز در صدد شناسایی آسیب‌های احتمالی از منظر نیازهای دانش‌آموزان در خصوص «دین و برنامه زندگی» در کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی بود. به‌علاوه، این مطالعه، سایر نیازهای دانش‌آموزان این دو دوره را که از حیث بلوغ فکری و آمادگی برای زندگی بدان‌ها نیازمندند، بررسی کرده است. نکته حائز اهمیت این است که از آنجا که برنامه و کتاب‌های دینی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی با تغییرات و تألیف تازه‌ای همراه بوده‌اند،

به‌عنوان یک مزیت مهم برای انجام این پژوهش محسوب می‌شدند، چرا که به‌نظر می‌رسد، ضرورت این تلاش در نگاه به تحولات و نیازهای جدید فردی و اجتماعی، آشکار باشد و تهیه‌کنندگان برنامه نیز با آخرین یافته‌های علمی و پژوهشی، همسو بوده‌اند، اگرچه بدون تردید در برخی از موارد و خارج از هرگونه قصد و غرضی، توجه به نیازهای زمانی مخاطبان، نادیده گرفته شده یا کمتر مورد توجه بوده‌اند، اما به‌جرأت می‌توان چنین استدلال نمود که بنا به مقتضیات عصری و زمانی، تغییرات در عرصه‌های گوناگون زندگی، آن‌قدر سریع رخ می‌دهند که برنامه‌ریزی‌ها و هدف‌گذاری‌ها در تعیین و تأمین خواسته‌ها و مطالبات نسل جدید، با ضعف‌ها و کاستی‌هایی مواجه می‌شوند و به‌سرعت در مدار کهنگی یا فراموشی قرار می‌گیرند و از صحنه خارج می‌شوند.

اهداف

- آسیب‌شناسی کتاب‌های دین و زندگی از منظر نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی
- آگاهی از سایر نیازهای دانش‌آموزان دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی در خصوص برنامه زندگی

سؤال‌های پژوهش

- تا چه حد کتاب دین و زندگی سال اول متوسطه به نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی پرداخته است؟
- تا چه حد کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی پرداخته است؟
- تا چه حد کتاب دین و زندگی سال سوم متوسطه به نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی پرداخته است؟
- تا چه حد کتاب دین و زندگی(معارف اسلامی)پیش‌دانشگاهی به نیازهای دانش‌آموزان درخصوص برنامه زندگی پرداخته‌است؟
- سایر نیازهای دانش‌آموزان دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی در خصوص برنامه زندگی چیست؟

تعاریف

آسیب‌شناسی[1] : در مسیر تولد و رشد هر پدیده‌ای، ممکن است آسیب‌ها و آفت‌هایی بروز کند و از تحقق یا استمرار آن، جلوگیری نماید. از این‌رو اگر پدیده‌ای بخواهد ایجاد گردد یا دوام یابد، باید علاوه‌بر وجود مقتضی، مانع یا موانعی وجود نداشته باشد. موانع، همان آسیب‌ها و آفت‌هایی هستند که اگر زدوده نشوند، ادامه حیات آن پدیده را با مشکلات جدی روبه‌رو می‌سازند(مجیدی، سایت اندیشه قم). در این پژوهش، منظور از آسیب‌شناسی، شناسایی و شفاف کردن آن دسته از موانع یا مخاطرات احتمالی است که از قِبَلِ عدم تناسب محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی با محورهای مربوط به هدف «راه زندگی» مندرج در راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی یا عدم حضور مؤلفه‌های مورد نظر، ایجاد و منجر به عدم تأمین نیازهای اساسی دانش‌آموزان از این منظر شده است. در نتیجه، برنامه از فقدان یک موضوع یا مبحث مورد نیاز رنج خواهد برد و ادامه آن، مشکلاتی به‌بار خواهد آورد و آن را نیازمند بازنگری و اصلاح خواهد کرد.

نیازهای دانش‌آموز: خواسته‌ها و مطالباتی است که دانش‌آموزان باید از قِبَلِ معارف اسلام برای برنامه‌ریزی و نیل به یک زندگی سعادتمندانه برآورده سازند. به‌زعم فتحی واجارگاه (۱۳۷۸) نیاز به‌عنوان خواست یا ترجیح، متداول‌ترین تعریفی است که در حوزه تعلیم و تربیت یافت می‌شود. در این خصوص، راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی(۱۳۸۳) محورهای مربوط به هدف راه زندگی را برای هر سال تحصیلی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی به‌عنوان نیاز اساسی دانش‌آموزان مد نظر قرار داده که برخی از آن‌ها به‌عنوان نمونه عبارتنداز: تقویت ایمان به خدا و هدف زندگی، دعا به درگاه خداوند، نماز، معیارهای انتخاب دوست، حدود رابطه دختر و پسر نوجوان و جوان، برنامه‌ریزی بر معیار دین، تدبر در قرآن، احکام مربوط به موسیقی، دفاع از جامعه اسلامی و ارزش‌های آن، توجه به محدودیت زندگی و فرا رسیدن مرگ، شناخت معیارها و ویژگی‌های خانواده مسلمان، آشنایی با ضرورت ازدواج و معیارهای انتخاب همسر، شناخت اهمیت و ضرورت توجه و بازگشت به خدا، آشنایی با خیرخواهی نسبت به دیگران، آشنایی با حقیقت و ایثار و مصادیق آن و ... .

1. Pathology

برنامه زندگی: منظور، دستورالعمل‌هایی برای هدایت و راهنمایی افراد در طول عمر و در مسیر زندگی است. «قرآن کریم، کلیات برنامه زندگی بشر را ارائه و سعادت وی را تأمین و تضمین کرده است. خدای متعال می‌فرماید: «ان هذاالقرآن یهدی للتی هی اقوم: به‌درستی این قرآن به‌سوی آیینی که بهتر از هر آیین دیگر جهانی، بشریت را اداره می‌نماید؛ راهنمائی می‌کند؛ اسری/ ۹» ؛ و باز می‌فرماید: «و نزلنا علیک‌الکتاب تبیانا لکل شیء: و فرو فرستادیم بر تو این کتاب را که همه چیز را بیان می‌نماید و روشن می‌سازد؛ نحل/ ۸۹ ؛ (آتش‌نظرلو، ۱۳۸۹)». در این پژوهش، برنامه زندگی، انتظاراتی مبتنی بر معارف قرآن است که در قالب اهداف شناختی، نگرشی و عملی و مهارتی ارائه شده‌اند تا دانش‌آموزان از طریق محتوای کتاب‌های دین و زندگی، راهنمای رفتار و نگرش خود قرار دهند، مانند آشنایی با شیوه‌های تقویت ایمان به خدا، آشنایی با ضرورت برنامه‌ریزی برای زندگی، آشنایی با برخی از آداب و احکام خوردن و آشامیدن، استراحت، ورزش و تندرستی، آشنایی با راه‌های شناخت احکام و وظایف دینی، آگاهی از امید به رحمت الهی در همه مراحل زندگی و آثار آن، آشنایی با حقیقت اخلاص و داشتن حسن فعلی و فاعلی در عمل و ...(راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی، ۱۳۸۳).

منابع اطلاعاتی: دبیران و سرگروه‌های آموزشی منتخب درس دینی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی در استان تهران و شهرستان‌های استان تهران و دانش‌آموزانشان.

روش اجرای پژوهش

پژوهش حاضر از حیث روش، جزء پژوهش‌های کیفی و براساس اهداف آن، کاربردی محسوب می‌شود. در این خصوص با مطالعه کلیه منابع مربوط به موضوع و به‌منظور دستیابی به اطلاعات دقیق و جامع درخصوص میزان توجه محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی متوسطه و پیش‌دانشگاهی به اهداف مندرج در راهنمای برنامه درسی تحت عنوان « راه زندگی» ، به طراحی و تنظیم پرسش‌نامه‌ها با رویکرد کیفی و باز پاسخ، مبادرت و در ادامه کار، طبق تماس‌ها و هماهنگی‌های لازم با هماهنگ‌کنندگان و دبیران، برای اجرا، ارسال گردید. مصاحبه با گروهی از دبیران نیز در چارچوب پرسش‌نامه و طی قرار قبلی انجام و ضبط شد.

جامعه و نمونه پژوهش:

در این پژوهش برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز از۱ـ دبیران و سرگروه‌های آموزشی درس دینی در سازمان‌های آموزش و پرورش شهر تهران و شهرستان‌های استان تهران و مناطق تابعه و

۲ـ دانش‌آموزان دوره‌های تحصیلی مذکور، استفاده شده است. بدین‌ترتیب برای بررسی کتاب‌های هر پایه تحصیلی، ۱۰ دبیر: ۵ نفر زن و ۵ نفر مرد ـ جمعاً ۴۰ دبیر در چهار پایه و در کلاس‌های دختران و پسران ـ که دارای سابقه و تجربه کافی و لازم در این زمینه بودند و نیز دانش‌آموزانشان در نظر گرفته شدند. یکی از دلایل مهم انتخاب دبیران از مناطق مختلف(تهران و شهرستان‌های آن)، مشارکت دادن و سهیم کردن افکار و دیدگاه‌های نمایندگان یک حوزه آموزشی بود تا بتوان، هم به غنای یافته‌ها افزود و هم، نظرات گوناگون تخصصی را از حیث پراکندگی بومی و جغرافیایی در استان تهران، جویا شد. یادآور می‌شود در مجموع ۳۱ پرسش‌نامه دبیر و نیز پرسش‌نامه‌های حدود ۹۰۰ نفر از دانش‌آموزان آن‌ها که به‌شکل گروهی، پاسخ داده بودند دریافت و اطلاعات ارائه‌شده، استخراج و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. لازم به توضیح است که به‌منظور تسهیل و تسریع و دقت بیشتر در دریافت اطلاعات مورد نیاز، پرسش‌نامه دانش‌آموزان در سه بخش مجزا(در ارتباط با ۱ـ خدا ۲ـ خود ۳ـ خانواده و جامعه) که یک پرسش‌نامه کامل را در بر می‌گرفت؛ تنظیم و در هر کلاس، ۹ گروه با راهنمایی دبیر خود و مدیر منتخب گروه، پاسخ‌گوی بخش‌های مجزا شدند. بدین‌ترتیب، تمامی دانش‌آموزان یک کلاس از طریق سه پرسش‌نامه کامل و مشابه، به طرح دیدگاه‌های خود پرداختند و در پایان نیز همه افراد گروه، نظرات تکمیلی یا احیاناً موارد از قلم افتاده را، با تبادل نظر و مشورت و رؤیت پاسخ‌های یکدیگر، به متن اضافه کردند و در نهایت از هر کلاس، سه پرسش‌نامه سه‌بخشی تکمیل‌شده، دریافت شد.

ابزار پژوهش

با انجام مطالعه‌ای در خصوص منابع مربوط به موضوع و به‌منظور گردآوری اطلاعات، از پرسش‌نامه بازپاسخ و مصاحبه نیمه‌ساختاری ـ با رویکرد کیفی ـ همراه راهنمای عمل، استفاده شد. لذا کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی از منظر حضور محورهای هدف «راه زندگی» ، مندرج در راهنمای برنامه درسی مربوط و تأمین نیازهای دانش‌آموزان در خصوص دین و برنامه‌ریزی برای زندگی از قبیل احکام و شبهات دینی، اخلاق اسلامی، مصادیق و الگوهای عملی، ضرورت برنامه‌ریزی برای زندگی، انتخاب دوست و معیارهای انتخاب، اهمیت و ضرروت تفکر و آداب آن، آراستگی ظاهر در کنار آراستگی باطن و ...، مورد بررسی قرار گرفتند و در پایان نیز سایر نیازهای مخاطبان از منظر «برنامه زندگی» مشخص

گردید. شایان ذکر است که سؤال‌های اصلی پژوهش، مبنای اساسی دریافت دیدگاه‌های منابع اطلاعاتی قرار گرفته و برای هر کدام، زیرسؤال‌هایی در خصوص نیازها و مؤلفه‌های مورد نظر از هدف «راه زندگی»، طراحی و تنظیم شد. این مؤلفه‌ها؛ اهداف جزئی‌تر در ذیل هدف «راه زندگی» از پایه اول تا پیش‌دانشگاهی قرار دارند و هر سال توسعه و تکمیل می‌یابند. به‌منظور دریافت اطلاعات تکمیلی، به انجام مصاحبه‌ای با تعدادی از دبیران این درس به‌عنوان نماینده هر پایه با تعیین وقت قبلی، مبادرت گردید.

روایی و اعتبار ابزار: برای روایی ابزار پژوهش، از روایی محتوایی استفاده شد. بدین‌سان که پس از طراحی و تنظیم ابزار، با نظارت و تأیید ناظر طرح، برای سه نفر صاحب‌نظر موضوعی و برنامه‌ریزی درسی، و یک نفر دبیر مجرب به‌منظور استفاده از دیدگاه‌های آنان، ارسال و پس از اصلاح و دریافت تأیید نهایی ناظر، برای اجرای اولیه آماده شد. به‌منظور پایایی، اجرای پرسش‌نامه‌های دبیران و دانش‌آموزان در چهار کلاس منتخب، یعنی ۴ دبیر و دانش‌آموزان آن‌ها اجرا شد: دو کلاس دوم(یکی دخترانه و دیگری پسرانه) در شهرستان‌های استان تهران و دو کلاس پیش‌دانشگاهی(یکی دخترانه و دیگری پسرانه) در شهر تهران، این انتخاب را تشکیل می‌داد. از آنجا که طراحی و تنظیم چارچوب پرسش‌نامه‌ها از رویه‌ای یکسان پیروی کرده بودند، بنابر این تفاوتی در انتخاب کلاس‌ها برای دریافت پایایی نیز مشاهده نشد. همپوشی اکثریت قریب به‌اتفاق پاسخ‌ها، پایایی و همخوانی ابزار مورد نظر را با تأیید همراه نمودند.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

نظر به آن‌که این پژوهش با رویکرد کیفی انجام شد؛ متناسب با ابزار طراحی‌شده؛ اطلاعات به‌دست آمده؛ بررسی، طبقه‌بندی و تجزیه و تحلیل گردید. در واقع برای پاسخ به هر سؤال پژوهشی، کلیه دیدگاه‌های منابع اطلاعاتی از طریق پرسش‌نامه یا مصاحبه جمع‌آوری و به‌تفکیک پایه و دوره تحصیلی، ارائه و در پایان، به جمع‌بندی آن اطلاعات مبادرت شد. این جمع‌بندی به‌گونه‌ای است که بتوان از یافته‌های پژوهش به‌طور روشن و شفاف، بازخورد مناسبی به مراجع تصمیم‌گیری در گروه درسی تعلیم و تربیت دینی در دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی ارائه کرد تا مبنای بازنگری و اتخاذ تصمیمات بعدی قرار گیرند. به‌عبارتی، این نوع تجزیه و

تحلیل از طریق همخوانی درونی[1] صورت می‌گیرد که بیشترین اتکاء به توصیف دبیران و دانش‌آموزان در مقام تأیید، نمودی از اهداف مندرج در راهنمای برنامه درسی مربوط به‌عنوان مؤلفه‌ها و محورهای مورد سؤال در محتوای کتاب و میزان تأمین نیازهای مخاطبان از بعد برنامه زندگی یا عدم تأیید و نقد و اصلاح بوده است. توضیح آن‌که این همخوانی درونی، از بررسی و مطالعه دقیق عناصر و عوامل برنامه عاید می‌گردد، یعنی اگر تصمیم‌های گرفته‌شده در باره نوع منابع اطلاعاتی مورد استفاده و عناصر برنامه، با یکدیگر سازگاری داشته باشند، برنامه درسی از همخوانی درونی برخوردار خواهد بود(مهرمحمدی به‌نقل از کلاین،۱۳۸۱) که در این پژوهش، اهداف برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی، تحت عنوان «راه زندگی: اخلاق، اعمال و آداب» در دو طیف اصلی «حضو» یا «عدم حضور» و بعضاً مستقیم یا غیر مستقیم بودن مؤلفه‌های مورد نظر در کتاب‌های مربوط، مورد بررسی و نقد قرار گرفتند. لذا در جمع‌بندی اطلاعات، مشخص شده است که قوی‌ترین طیف یا بیشترین تأیید مربوط به کدام نیازها یا مؤلفه‌هاست و کدام نیازها یا مؤلفه‌های مورد نظر، نیازمند تأمل و تعمق بیشتری هستند، دیدگاه‌های انتقادی و اصلاحی چه بوده‌اند و در بازنگری محتوای کتاب یا اهداف باید چه نیازهای دیگری را مورد توجه و جدیت قرار داد.

یافته‌های پژوهش

در این بخش به‌تفکیک هر سؤال پژوهشی، به بررسی میزان حضور محورهای مورد نظر در کتاب‌های درسی دین و زندگی پرداخته می‌شود. این محورها که در راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی آمده‌اند، مربوط به «هدف راه زندگی: اخلاق، اعمال و آداب» می‌باشند و به‌عنوان یک مبحث پیوسته و مکمل در طول چهار سال، ارائه شده‌اند. به‌علاوه، دیدگاه‌های منابع اطلاعاتی در مقام تأیید یا انتقاد و اصلاح با پرهیز از اطناب و ارائه اهم مباحث، مشاهده می‌شوند که در برخی از موارد به نقل قول مستقیم نیز اتکاء شده است.

1. Internal Consistency

سؤال اول پژوهش: از دیدگاه منابع اطلاعاتی تا چه حد کتاب دین و زندگی سال اول متوسطه به نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی پرداخته است؟

- شیوه‌های تقویت ایمان به خدا و هدف زندگی: دبیران معتقدند که روح حاکم بر مباحث مرحله اول کتاب بر این محور بنا شده و با استفاده از شعر، بیان شناسایی برترین کمال و شناخت صفات و نیکویی خداوند و راه‌های شناخت او؛ باورها و گرایش‌های دینی دانش‌آموزان افزایش می‌یابد، اما گرایش دانش‌آموزان را به رفتار عملی، مؤثر نمی‌دانند. لذا جای تمثیل‌های عینی را خالی می‌بینند. تعداد کمتری از این گروه، بیان داشته‌اند که بسیاری از مسائل و جاذبه‌های روزمره دانش‌آموزان و آمال و آرزوهایشان که از لحاظ هدف زندگی، با آن درگیرند؛ طرح نشده‌اند. اظهارات دانش‌آموزان نیز حاکی از آن است که از طریق کتاب دریافته‌اند قدرت تعقل، تفکر، انتخاب و اختیار دارند و می‌توانند استعدادهای خود را بشناسند و راه درست را انتخاب کنند. تعداد قلیلی از این گروه نیز اظهار داشته‌اند که بحث در مورد تفاوت در هدف افراد، بیشتر دیده می‌شود، اما انگیزه زندگی‌کردن و زنده‌بودن، بیان نشده تا هدفی معین داشته باشند.

- آشنایی با ضرورت دعا به درگاه خداوند: طبق گفته دبیران، این مبحث به‌خوبی و به‌شکل شاعرانه‌ای تبیین شده و تفکر پایانی درس را مکمل خوبی برای گذر از احساس برای تحکیم ادراکات می‌دانند. در عین حال، برخی دیگر به‌علت پردازش شاعرانه درس، اظهار کرده‌اند که اکثر فراگیران در چالش واژه‌ها و عبارات، امکان دست‌یافتن به احساس را ندارند و لذا گذر از احساس، بر ثقیل‌شدن آموزش می‌افزاید. آنان هم‌چنین جای فعالیت یادگیری در خصوص شیوه دعای خودِ دانش‌آموزان و آسیب‌شناسی آن را خالی دیده‌اند. در همین خصوص دانش‌آموزان می‌گویند: «دعا باعث ارتباط ما با خداوند می‌شود. ما یاد گرفتیم که چگونه مشکلات و خواسته‌های خود را با خدا در میان بگذاریم و به آرامش قلبی برسیم». در مقابل، گروه قلیلی از ایشان گفته‌اند: «متأسفانه روش‌های صحیح دعاکردن، ذکر نشده بود».

- آشنایی با نماز به عنوان مصداق اتم ذکر خدا و دعا به درگاه او: دبیران، ضمن تأکید بر این موضوع که کتاب از نظر شناخت و باور و بینش‌دینی و آشنایی با نماز، مطالب مناسبی را ذکر نموده که باعث تقویت باور دینی می‌شود، اما معتقدند که از نظر اخلاقی و عملی، مطالب به‌گونه‌ای نیست که دانش‌آموزان را به‌سوی مسائل دینی بکشانند. دانش‌آموزان نیز اظهار داشته‌اند

که فهمیدیم بهتراست نماز خود را در اولِ وقت خوانده و در انجام آن کوتاهی نکنیم، زیرا نماز، کلید بهشت است و باید به آن، اهمیتی ویژه داد. به‌علاوه آنان در تأیید این مطلب بیان کرده‌اند که نمازخواندن به‌عنوان ذکر خدا، به دل‌ها آرامش می‌دهد یکی از آن‌ها چنین می‌گوید: «من، زمانی که مشکلی برایم پیش می‌آید یا برای کسی دلتنگ هستم، با نمازخواندن و دعا به درگاه خدا، خود را آرام می‌کنم تا بتوانم با مشکلاتم بهتر مقابله کنم». به‌عقیده این گروه از منابع اطلاعاتی، در مورد ارکان نماز، توضیح چندان موشکافانه‌ای ارائه نشده است.

- آشنایی با ضرورت برنامه‌ریزی برای زندگی: دبیران، بحث از این محور را در کتاب با الهام از حضرت ابراهیم(علیه‌السلام) و آیات قرآن، بهترین شیوه دانسته و چنین بیان داشته‌اند: «به‌نظر می‌رسد توضیحات، مخصوصاً در مورد برنامه‌ریزی و نحوه آن، به‌روشنی بیان نشده است. در این رابطه می‌توان مثال‌هایی از زندگی و سیره بزرگان دینی یا علماء و عرفا در قالب داستان و به‌شکل ملموس‌تری استفاده کرد». در عین حال، تعدادی از آنان، طرح موضوع را از منظر مبانی برنامه‌ریزی برای زندگی، مناسب ذکر کرده و اظهار داشته‌اند که ارائه نمونه عملی به‌منظور قرار گرفتن الگو برای دانش‌آموزان، ضروری است. دانش‌آموزان نیز تأکید کرده‌اند که آشنایی با این زمینه، آنان را به یادداشت کارهای روزانه وادار نموده و سعی در انجام آن‌ها دارند. ایشان دستیابی به توفیق در زندگی را، پایبندی به برنامه‌ریزی دانسته‌اند. در مقابل، تعداد قلیلی از این گروه معتقدند که کتاب درباره ضرورت برنامه‌ریزی، توضیح چندانی نداده و فقط به بیان زندگی پیامبر اکرم(صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و اهل بیت ایشان(علیهم‌السلام) پرداخته است. این گروه، تئوری بودن مباحث را، زمینه‌های عملی‌نشدن تصمیم در برنامه‌ریزی ذکر کرده‌اند.

- آشنایی با ضرورت تفکر در قرآن و برخی از شیوه‌های آن: کلی‌گویی این مبحث و نپرداختن به موضوع اصلی، جزء اشکالاتی است که از سوی دبیران، مطرح شده و اذعان داشته‌اند که در مبحث تفکر، بهتر بود با ذکر جزئیات و مثال‌هایی، مطالب؛ رساتر و روشن‌تر بیان می‌شدند. ایشان هم‌چنین معتقدند اگر مؤلفان به طرح احادیث و روایاتی در خصوص پاداش دنیوی و اخروی، تلاوت قرآن و تدبر در آن بپردازند و شرح سرگذشت انسان‌هایی را که با بهره‌مندی از قرآن، دچار تحول در زندگی و شیوه برنامه‌ریزی برای دنیا و آخرتشان شده‌اند، در دستور کار قرار دهند؛ تأثیرات بیشتری عاید می‌شود. به‌علاوه، شیوه تفکر و تدبر را نیز مورد سؤال قرار داده‌اند. دانش‌آموزان، ضمن تصریح این‌که برداشت‌ها از آیات، نشان‌دهنده آشنایی با تفکر در

آیات قرآن است، گفته‌اند: «شیوه ترجمه آیات، بسیار مؤثر است، زیرا دانش‌آموز می‌تواند بسیاری از ابهامات ذهنی خود را رفع کرده و پاسخی برای سؤالات خود بیابد و بـه درک معنـاییِ آیـات برسد. آنان افزوده‌اند که کتاب به ما یاد داده کلام قرآن چیست، اما ذکر نکرده که چگونه در کلام قرآن، تفکر کنیم.»

- آشنایی با برخی از شرایط اجرای برنامه(عزم، مراقبت و محاسبه): دبیران، در تأیید حضور این محور در کتاب، عوامل تقویت اراده را با نقل مثال‌هایی از زندگی بزرگان، قابل فهم دانسته و بـر این اعتقادند که اگـر ایـن فعالیـت‌هـا از ناحیـه معلـم طـرح نگـردد، دانـش‌آمـوزان، تـوفیقی در عملی‌ساختن و فهم عمیق این مطلب نمی‌یابند. برخی دیگر از ایشـان، مطالـب مـورد نظـر را در نزدیکی به سه قلمرو شناخت و گرایش و عمل، بسیار مناسب و کامـل بیـان کـرده‌انـد. بـه‌زعـم دانش‌آموزان نیز آنان به این درک و فهم نائل شده‌اند که نبایـد بـه اشـتباهات خـویش بـی‌توجـه باشند؛ بلکه باید با عزم و اراده قوی نسبت به اصلاح آن‌ها، وارد عمـل شـوند. در مقابـل، تعـداد کمتری معتقدند توضیحات کتاب، آن‌چنان که باید، واضح نیست و نمی‌توانند استفاده‌ای از آن‌هـا داشته باشند.

- آشنایی با نقش دوست در زندگی انسان: دبیران ضمن تصریح این نکته که از نظر ارتقاء بینش و باورهای دینی در خصوص نقش دوست در زندگی، متن خوبی نوشته شده است، اما تـأثیر آن را از بُعد رفتاری و عملی در دانش‌آموزان، مورد انتقاد قرار داده‌اند. این گروه از پاسـخ‌دهنـدگان، اشاره به تفاوت‌های پسر و دختر را خواستار شده‌اند. دانش‌آموزان، به مهم‌تـرین نقـش دوسـت، یعنی رابطه بین خود و پروردگار اشاره کرده و آشنایی بـا وظـایف خـود در مقابـل دوسـتان را، یکی از مزایای حضور این محور در کتاب قلمداد نموده و چنین اظهار داشته‌اند: «متوجـه شـدیم دوست علاوه‌بر آن‌که نیازهای فردی و عاطفی را برطرف می‌کنـد، در شـکل‌گیـری شخصـیت و رفتار، تأثیر بسزایی دارد و می‌تواند ما را به نمازخواندن و ... ، تشویق کند».

- آشنایی با حدود رابطه دختر و پسر نوجوان و جوان: دیدگاه‌های دبیران حاکی از آن است کـه در کتاب به میزان رابطه دختر و پسر اشاره‌ای نشده است، در حـالی‌کـه ضـرورت ایـن موضـوع به‌ویژه در حال حاضر بسیار احساس می‌شود. ایـن گـروه از دبیـران، یکـی از معضـلات جامعـه کنونی را، از جنس چنین ارتباطاتی دانسته و از این‌که کتاب به این مطلب اشاره‌ای نکرده، اظهـار تأسف نموده‌اند. این در حالی است که تعداد قلیلی معتقدند همین مقدار که در درس آخر، بـدان

اشاره شده، کافی است و شرح بیشتر این مبحث، مشکل‌ساز خواهد شد. طبق اظهار نظرهای دانش‌آموزان، در این رابطه، اطلاعات بسیار خوبی به‌دست آورده و در زندگی به‌کار بسته‌اند. آنان با ارائه مثالی، درک خود را چنین بیان داشته‌اند: «فهمیدیم که معاشرت‌ها و دوستی‌های نابجای دختران و پسران از نظر اسلام، درست نیست و پیامدهای مخربی برای جوانان دارد. رابطه دختر و پسر جوان تا آن حد مجاز است که به قصد ازدواج باشد. باید نسبت به جلوگیری از آن‌ها دست به اقدام مناسب زد و فرهنگ‌سازی کرد». در مقابل، برخی دیگر از دانش‌آموزان ضمن بیان این نکته که این نوع دوستی‌ها از نظر اسلام و قرآن کریم، حرام است، اذعان کرده‌اند که کتاب دین و زندگی۱ ، به رابطه دختر و پسر نوجوان و جوان، هیچ توجهی نکرده و لذا لازم است از نظر شرع و اسلام، نسبت به خطرات این نوع رابطه، بحث جامعی صورت گیرد.

سؤال دوم پژوهش از دیدگاه منابع اطلاعاتی تا چه حد کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه به نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی پرداخته است؟

- آشنایی با ضرورت شکرگزاری از خداوند و مصادیق آن: دبیران اذعان داشته‌اند که کتاب در این نوع مباحث، با توجه به قانونمندی جهان و هدایت هر چه که در آن است از جمله آفرینش ویژه انسان و عطا نمودن سرمایه‌های وجودی و با ارزش به وی، ضرورت شکرگزاری در برابر خداوند خالق را در ذهن دانش‌آموزان تداعی می‌کند. پاسخ‌دهندگان در نهایت، ارزیابی مثبتی از طرح موضوع از طریق ارائه آیات در ارتباط با هر سه نوع قلمرو اهداف مذکور، داشته‌اند. دانش‌آموزان، طرح موضوع شکرگزاری را در کتاب، مورد تأیید قرار داده و آشنایی بیشتر با مسئله خداشناسی و توحید را، نتیجه همین مباحث ذکر کرده‌اند، اما مصداق‌های ارائه‌شده را برای استفاده لازم در زندگی، کافی نمی‌دانند و آنان را در حد یادآوری پذیرفته‌اند، نه داده‌های تازه. در مقابل، تعداد کمی نیز بر این عقیده‌اند که کتاب، اشاره چندانی به این موضوع نکرده است.

- آشنایی با تولّی و تبرّی[1] و جلوه‌های آن در زندگی: به‌اعتقاد دبیران، مرحله «در مسیر» موضوع دوستی و محبت با دوستان خدا، پیروی از خدا، تنفر از دشمنان خدا و ارتباط با خدا را مطرح کرده است. ایشان ضمن اشاره به این‌که دهکده جهانی‌شدن و ارتباطات پیچیده آن، مسئله تبری و تولی را در جامعه کنونی، بسیار حیاتی و اساسی جلوه می‌دهد؛ بحث کامل‌تری را در بعد شناختی و عملی و با ارائه نمونه‌های عینی جامعه مورد نیاز می‌بینند. این مبحث در کتاب، توجه

دانش‌آموزان را به‌خود جلب کرده و ضمن تصریح این نکته که مطالب مورد نظر باعث شده تا به این مرحله از قوه فهم و درک نائل آیند که دوستدار خدا باید در برابر ظلم دیگران و دشمنان پیامبر ارزش‌های خود و جامعه، دفاع کند؛ معتقدند که کتاب باید مطالب عینی‌تری بیان کند تا موضوع به طور عمیق‌تری درک شود. در عین‌حال، تعداد کمی از دانش‌آموزان به مختصر بودن مباحث اشاره کرده و توجه بیشتر به آن را مورد نیاز دانسته‌اند.

- درک صحیح از جلوه‌های توکل به خداوند و اعتماد به او: دبیران، حضور این موضوع را تأیید کرده و بیان مطالب را تا حد زیادی همراه با توضیح کافی و مستدل، ارزیابی نموده‌اند، اما در افزایش عملی روحیه توکل, تردید کرده‌اند. در عین حال، دانش‌آموزان، توکل کردن را به‌ویژه هنگام بروز مشکلات، مایه آرامش، ذکر کرده و معتقدند در برخی از موارد که انجام کاری غیرممکن بوده، با توکل به خدا، انجام آن آسان‌تر شده است. ایشان هم‌چنین رضایت خود را از مصلحتِ پیش‌آمده از سوی خداوند، با توکل به او، اعلام کرده‌اند و برای این موضوع، بخشی از زندگی پیامبر اکرم و امام‌علی(صلوات‌الله علیهم) را که نمونه‌ای عالی و قابل لمس‌تر می‌باشد؛ درخواست کرده‌اند.

- یادآوری ضرورت برنامه‌ریزی بر معیار دین: برخی از دبیران تصریح نموده‌اند که این موضوع به صراحت در کتاب مطرح نشده و می‌توان آن را، به‌گونه‌ای از لابه‌لای مطالب، استخراج نمود. اظهار نظرهای اکثر دانش‌آموزان نیز حاکی از عدم جهت‌گیری خاص در این مقوله است. آنان ادعا کرده‌اند که مباحث، تکراری‌اند و شرایط روز جامعه در نظر گرفته نشده است. این، در حالی است که تعداد کمتری از این گروه پاسخ‌دهنده بیان نموده‌اند که کتاب به معیارهای دینی برای برنامه‌ریزی در امور زندگی، توجه بسیاری کرده است.

- آشنایی با شیوه‌های حفظ کرامت نفس: دبیران معتقدند که در کتاب درباره منزلت و کرامت انسان بحث شده، اما به‌هیچ‌وجه از شیوه‌های حفظ کرامت، سخنی به‌میان نیامده است. تعداد دیگری از این گروه بر این عقیده‌اند که لازم است کتاب، از دوستان خدا ـ ائمه اطهار و پیامبران(صلوات‌الله‌علیهم) ـ و این‌که چگونه با کرامت نفس و خودداری از کارهای بیهوده، توانسته‌اند برای دیگران الگو باشند؛ و نیز از شهدای گرانقدر ۸ سال دفاع مقدس، سخن به‌میان آورد که چگونه با کرامت نفس از همه چیز خود گذشتند تا توانستند جامعه‌ای سالم و دور از خطر دشمنان به ما تحویل دهند. در همین راستا دانش‌آموزان ضمن تأیید این‌که راهکارهای

کتاب در خصوص «عفاف» و «عزت نفس» برایشان قابل توجه و استفاده بوده است، بیان داشته‌اند که سعی می‌کنیم با حفظ کرامت نفس خود در جامعه، زیبایی روح و شخصیت خود را به‌نمایش بگذاریم تا دیگران نتوانند اجازه سوء استفاده از ما را به خود بدهند. در مقابل، گروه قلیلی نیز اظهار می‌دارند که با نفس اماره آشنا شده‌اند، اما توضیحات مربوط را برای حفظ نفس، ناقص دانسته و توصیه کرده‌اند که باید راه‌هایی برای حفظ بیشتر نفس در کتاب ارائه شود.

- آشنایی با برخی از شیوه‌های تدبر در قرآن: اطلاعات رسیده از سوی دبیران، حاکی از آن است که در کلیه دروس، برداشت از آیات، یکی از مباحث جالبی است که در کتاب مشاهده می‌شود. در عین‌حال، تعداد کمی از این گروه بر این عقیده بوده‌اند که درسی با این عنوان به‌طور صریح بیان نشده و فقط در پایه اول، مبحثی انتخاب شده که می‌توان شیوه‌های تدبر را استخراج و با دقت در هستی و ارتباط آن با انسان و جهان، از آیات قرآن، این موضوع را درک کرد. به‌گفته دانش‌آموزان، ترجمه و توضیح آیات از سوی دبیرشان، لذت‌بخش است، به‌خصوص هنگامی که درباره بهشتیان یا جهنمیان، صحبت می‌شود، اما معتقدند در مورد شیوه‌های تفکر در آیات، توضیح کاملی در کتاب یافته نمی‌شود.

- آشنایی با احکام مربوط به موسیقی: دیدگاه‌های دبیران نشان می‌دهند که این مبحث، متناسب با نیاز افراد مطرح نشده است. البته به‌گفته ایشان، در بخش «برای مطالعه» اشاره‌ای به موضوع شده، اما متأسفانه ناکافی است و دانش‌آموزان، سؤال‌های زیادی می‌پرسند. دبیران با اظهار تأسف از این‌که احکام مربوط به موسیقی در کتاب بیان نشده، موضوع را به‌دلیل اهمیت، مبتلا به دانش‌آموزان و حتی دبیران، قلمداد نموده‌اند و بیان داشته‌اند که باید فتواهای مختلف مجتهدین در این خصوص گنجانده شود تا به سؤالات دانش‌آموزان پاسخ دهند. دیدگاه‌های دانش‌آموزان نیز حاکی از عدم حضور احکام مربوط به موسیقی در کتاب بوده، در حالی که آن را یک نیاز و موضوع بسیار جدی می‌دانند. ناگفته نماند که ایشان، طرح موضوع را در یکی از بخش‌های «برای مطالعه» با این مضمون که اشتغال به غنا و موسیقی مطرب، شنیدن آن، معامله با آن، و یاددادن و یادگرفتن آن حرام است، ولی گوش‌دادن به آوازی که غنا نباشد و نیز موسیقی غیرمطرب، اشکالی ندارد؛ مورد تأیید قرار داده‌اند، اما چون مضرات موسیقی غنا، مطرح نشده، آن را بی‌تأثیر ذکر کرده‌اند.

- آشنایی با ارزش کار و فعالیت سازنده و کسب درآمد: دبیران، ضمن تأیید حضور روایات بسیار زیبا و قابل درک بودن بحث، یادآور شده‌اند که در قسمت «اتقان در کار» ، توضیحات کافی نیستند، چرا که این مسئله، مبتلابه اجتماع امروز در زمینه صنعت و ... است. این گروه از منابع اطلاعاتی اذعان می‌دارند که مطالب مربوط به‌کار، ارزش آن و راه درآمدِ حلال، بیان شده است. اظهار نظرهای دانش‌آموزان نیز حاکی از آشنایی با مبحث مورد نظر است و تصریح داشته‌اند که کار و فعالیت، یکی از ویژگی‌های ائمه(علیهم‌السلام) بوده و ایشان همیشه مردم را به‌کار تشویق می‌کرده‌اند. آنان با اشاره به آیات قرآن در بیان اهمیت موضوع، اعتقاد دارند که کار، علاوه بر این‌که باعث کسب درآمد است، در شکوفایی استعدادها و لطافت احساس و تمرکز قوه خیال و عزت نفس، نقش دارد و گفته‌اند: «سعی کردیم خود را به‌کارهای مفید مشغول کنیم تا هم استعدادهایمان که نعمتی بزرگ از جانب خداست، بشناسیم و هم فکر ما مشغول کارهای بیهوده نشود». البته تعداد کمتری از این گروه، توجه بیشتر به شرایط روز را در مباحث مربوط به‌کار، توصیه کرده‌اند.

- آشنایی با نظارت همگانی(دعوت به خیر امر به معروف و نهی از منکر) و ابعاد آن: ارائه بحث امر به معروف و نهی از منکر در کتاب، مورد تأیید دبیران واقع شده و آن را بسیار جالب و زیبا توصیف کرده‌اند، به‌خصوص اذعان داشته‌اند که بعضی از فرمایشات معصومین(علیهم‌السلام) نسبت به امر به معروف و نهی از منکر، محصلان را شگفت‌زده می‌کنند. دانش‌آموزان هم اذعان داشته‌اند که با قواعد و نحوه صحیح امر به معروف و نهی از منکر تا حد زیادی آشنا شده‌اند. این گروه با تأیید تأثیرگذاری مباحث مربوط، معترف شده‌اند که قبلاً وقتی می‌خواستند کسی را نصیحت کنند، نمی‌دانستند به چه صورتی آن را بیان کنند؛ اکثر اوقات با پرخاشگری این‌کار را انجام می‌دادند، اما اکنون متوجه شده‌اند که چگونه آن را بیان کنند. در مقابل، تعداد قلیلی از ایشان، توضیحات کتاب را ناکافی دانسته و شیوه‌های ارائه‌شده را غیر قابل فهم ذکر کرده‌اند.

- آشنایی با ضرورت دفاع از جامعه اسلامی و ارزش‌های آن: دبیران، ضمن بیان این‌که کتاب از ارزش‌های اسلامی مانند عزت، عفاف، آراستگی و زیبایی حجاب، دفاع می‌کند؛ ارائه بحث دفاع از جامعه اسلامی را به‌صورت مشخص‌تری، ضروری می‌دانند. تعداد دیگری، اکتفاء بسیار محدود یک پارگراف را به موضوع، مورد انتقاد قرار داده و انواع واجب کفایتی و عینی و

ضرورت دفاع از اسلام و راه‌های مبارزه آن را همراه با آیات و حکایات و احادیث و استفاده قسمتی از خطبه‌های امام علی(علیه‌السلام)، ضروری قلمداد کرده‌اند. دانش‌آموزان ضمن تأکید بر وظیفه خود به‌عنوان یک مسلمان و عضوی از جامعه اسلامی، اظهار داشته‌اند که در برابر تجاوز دشمن، به‌خصوص تجاوزات فرهنگی که سبب تخریب ارزش‌ها می‌شوند، دفاع خواهیم کرد. تعدادی نیز مباحث کتاب را در سطح وسیعی مشاهده نکرده و بیان کرده‌اند: «تنها نکته‌ای که یافتیم این بود که راه موفقیت مسلمانان اتحاد است و باید با استدلال قوی، موضوع دفاع از جامعه اسلامی بیان شود تا هنگامی‌که مردمی غیرمسلمان، از برتری دین خود صحبت کردند، بتوانیم با دلایلی قوی و معتبر، او را قانع کنیم».

- آشنایی با ضرورت تلاش برای شکوفایی اقتصادی جامعه و داشتن کار مولد و مفید: با استناد به دیدگاه‌های دبیران می‌توان اظهار داشت که این مبحث در کتاب، حضوری پررنگ دارد. دانش‌آموزان نیز از آموخته‌های خود در این خصوص سخن گفته‌اند و به این درک نائل شده‌اند که استعدادهای خود را در جهت شکوفایی کار در جامعه استفاده کنند. ایشان با توجه به آموخته‌هایشان، بدترین کار را در جامعه که سبب تضاد طبقاتی می‌شود، ربا ذکر کرده‌اند، اگرچه جنبه عملی آن را در جامعه با دیده تردید، نگریسته‌اند. شایان ذکر است که در این اظهار نظرها، تردید در امیدواری به آینده در این خصوص، مایه تأمل و تعمق است.

- آشنایی با اهمیت و حکمت حجاب و آثار آن برای فرد و جامعه: طبق نظر دبیران، کتاب به این مبحث به‌طورکامل پرداخته، اما نتوانسته کاملاً بر تهاجم فرهنگ غربی غلبه نماید. از این‌رو، اثرات آن را بسیار محدود، دیده‌اند. ایشان معتقدند: «اگر در این بحث بتوانیم فرهنگ اصیل ایرانی را، درست به دانش‌آموزان نشان دهیم، موفق خواهیم بود. ابزارهای تصویری و فیلم‌هایی بسازیم که در آن، پاکدامنی و حجاب و عفاف را نشان دهند، زیرا انواع و اقسام آرایش و لباس را در رسانه‌های تصویری مشاهده می‌کنیم. دانش‌آموزان در سنینی هستند که الگوبرداری زیادی دارند و به این موارد، بسیار حساس‌اند». در این خصوص، دانش‌آموزان بیان نموده‌اند که در کتاب، مطالبی قید شده که با حفظ حجاب و رعایت آن، باعث تحکیم و استواری جامعه می‌شود، سلامت جامعه را تأمین می‌کند و باعث وجود اعتماد به‌نفس در افراد جامعه به‌خصوص زنان می‌شود. هم‌چنین ایشان عفاف و حجاب را به‌عنوان فضیلت هر انسانی، اعم از زن یا مرد برمی‌شمرند و آن را موجب امنیت و بخش مهمی از سلامت جامعه، قلمداد می‌کنند.

سؤال سوم پژوهش ـ از دیدگاه منابع اطلاعاتی تا چه حد کتاب دین و زندگی سال سوم متوسطه به نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی پرداخته است؟

- یادآوری ضرورت برنامه‌ریزی بر معیار دین: با استناد به نظرات دبیران، مطالب در خصوص ضرورت برنامه‌ریزی بر معیار دین، کم است. طبق اظهارات ایشان، اکثر دروس به‌شکلی غیرمستقیم می‌توانند افراد را به یک انسجام کلی برای رسیدن به اهداف دینی با برنامه‌ای دقیق، رهنمون باشند. از نظر دانش‌آموزان، باید به این موضوع، بیشتر توجه شود، زیرا کتاب، مواردی را ذکر کرده که انسان را از بعضی از کارها، منع می‌کند تا این‌که به طرح برنامه‌ریزی صحیحی برای زندگی بپردازد. تعداد قلیلی از دانش آموزان نیز چنین اظهار داشته‌اند: «در درس اول؛ فهمیدیم با درک هدف زندگی، درک درست از آینده خویش و احساس آرامش و رضایت از زندگی و شکوفایی استعدادها و زندگی در یک جامعه عدالت‌جو می‌توانیم به‌خوبی برنامه‌ریزی کنیم و طبق آن، زندگی و آینده خویش را تضمین نماییم».

- توجه به محدودیت زندگی و فرا رسیدن مرگ: دبیران ضمن بیان این‌که کتاب به‌طور غیرمستقیم، سعی دارد انسان‌ها، از هدایت الهی بهره‌مند شوند تا بتوانند هر چه بهتر به زندگی دنیا و خوشبختی آخرت برسند؛ طرح موضوع را به‌طور مستقیم و به‌صورت یک درس، مورد انتقاد قرار داده و می‌گویند که کتاب سال دوم به این موضوع پرداخته است. دانش‌آموزان هم اظهار داشته‌اند که در کتاب فقط به کوتاه بودن زندگی و موضوع مرگ اشاره شده و درباره ارزش زندگی دنیوی و مرگ، تصویر درستی ارائه نشده تا امیدبخش زندگی دنیوی باشد. به‌گفته ایشان، تنها از طریق بحث‌های کلاسی در این مورد، آگاهیِ کمی پیدا کرده‌اند.

- آشنایی با شیوه‌های صحیح استفاده از اوقات فراغت(تلویزیون، سینما، بازی‌های رایانه‌ای، اینترنت، ورزش و ...): دبیران، ضمن تصریح این‌که در کتاب از این موضوع، سخنی به‌میان نیامده، توصیه می‌کنند که با توجه به عصر ارتباطات، می‌طلبد که کتاب، جوانان مبتلابه را، در مسیر درستی هدایت کند. این گروه از منابع اطلاعاتی معتقدند که فرصت بسیار مناسبی است تا در سیاست‌های تألیف کتاب، مؤلفان در این زمینه به‌طور جدی اقدام نمایند. البته در همین خصوص، اشاره مستقیم در یکی از دروس، مثل دروس آخر و خانواده را نیز مورد نیاز ذکر کرده‌اند. دانش‌آموزان نیز با انتقاد از این‌که کتاب، سخن چندان قابل توجهی نسبت به بهره‌مندی درست از اوقات فراغت به‌میان نیاورده، اما با بصیرت حاصل از آموخته‌های خود؛ انسان را با

وجود دو نفس، یعنی خودِ عالی و خودِ دانی که تحریک‌کننده و بازدارنده تمایلات می‌باشند؛ راهکار مناسبی برای انتخاب فعالیت در اوقات فراغت، ذکر نموده‌اند. ایشان تأکید کرده‌اند که به این موارد، طبق معیارهای دینی نیاز دارند، چرا که استفاده درست از آن‌ها باعث رشد و تعالی انسان‌ها می‌گردد و با اوضاع روز جامعه آشنا می‌نماید. البته آنان به استفاده نابجا از این وسایل توسط برخی از افراد را به‌دلیل آداب و رسوم غلط که باعث عقب‌افتادگی آنان می‌گردد، مورد انتقاد قرار داده‌اند.

- آشنایی با نقش اجتماعی فرد مسلمان در نظام حکومتی اسلام: به‌زعم دبیران، در دروس مختلف به‌گونه‌ای مستقیم و غیر مستقیم، مطالبی پیرامون ولایت فقیه و شکل حکومت اسلامی در عصر غیبت، خودشناسی از رهبری معصوم و فلسفه غیبت، انتخاب مرجع تقلید و تأثیر در زندگی اجتماعی و نظام حکومت، ارائه شده است. لذا از این حیث، مباحث مطرح‌شده را کافی قلمداد کرده‌اند. در عین‌حال، دانش‌آموزان ضمن توجه به همه‌جانبه بودن دین و بیان این‌که وظیفه خود را نسبت به ولایت فقیه و انتخاب مرجع تقلید، شناخته و در زندگی به‌کار خواهند برد؛ از فقدان توضیح در خصوص رفتار یک مسلمان در جامعه اسلامی سخن گفته‌اند و بر این نظرند که در خصوص نقش اجتماعی مسلمان، جز این که برخی از عادات را تکرار می‌کنند، فلسفه آن را نمی‌دانند. ایشان هم‌چنین، کار عملی و توضیح آن را به اقتضای زمان در جامعه، ضروری دانسته‌اند.

- آگاهی نسبت به نظر اسلام درباره زن و مرد و ویژگی‌های آن‌ها: به‌گفته دبیران، در این مقوله به‌طور مشروح صحبت شده که نظر اسلام درباره نقش انسانی و فطری زن و مرد چیست و تفاوت‌ها، ناشی از چیست. به‌علاوه، از نظر آنان، یادگیری دانش‌آموزان از این موضوعات، بسیار است؛ احادیثی که از پیامبر(صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و ائمه(علیهم‌السلام) آمده، برایشان حجّت می‌شود و نسبت به قبول نقش خود، مصمّم‌تر می‌شوند. دانش‌آموزان نیز بر این عقیده‌اند که در درس‌های مربوط به ازدواج و برابری زن و مرد و صرفاً داشتن مسئولیت‌های متفاوت، آشنا شدند، اما توضیح درباره موارد دیگری مانند شغل، حجاب و خصوصیات روانی را هم ضروری قید کرده‌اند. ایشان با اشاره به آشنایی با روابط زن و مرد و برطرف کردن نیازهایشان در زندگی و نیازهای فرزندانشان؛ دریافت اطلاعات دقیق‌تر و کامل‌تری را برای استفاده بهتر در زندگی آینده خود، مورد نیاز می‌بینند. این در حالی است که تعدادی گفته‌اند: «با توجه به گستردگی

احکام دین اسلام در خصوص زن و مرد، مطالبی که در کتاب‌های متوسطه ذکر شده‌اند، بسیار کم و سطحی هستند».

- شناخت معیارها و ویژگی‌های خانواده مسلمان: از دیدگاه دبیران، درباره ویژگی‌های خانواده مسلمان، کمتر سخن گفته شده و بیشترِ مطالب درباره همسر است. از نظر این گروه لازم است مطالبی درباره خانواده متعادل به‌صورت یک درس کامل مطرح شود. در مقابل، عده دیگری از این گروه از منابع اطلاعاتی، اظهار داشته‌اند که معیارها و ویژگی‌های خانواده مسلمان در قالب نقش‌های پدر و مادر ارائه شده است. دانش‌آموزان هم ضمن بیان صریح این نکته که تنها به ویژگی‌های زن و مرد اشاره شده، اما بحث‌های کلاسی، مؤثرتر بوده‌اند، چنین اذعان می‌دارند: «فهمیدیم که نظر اسلام در مورد ویژگی‌های خانواده خوب چیست، اما اگر جزئی‌تر اشاره شود، بهتر است و اگر از افراد موفق زمان خودمان و این‌که چگونه به این ویژگی‌ها رسیده‌اند هم مثال زده شود، مفید است». ایشان در ادامه افزوده‌اند که در بخش مطالعه آخر کتاب در رابطه با زندگی حضرت فاطمه(سلام‌الله‌علیها) و علی(علیه‌السلام) صحبت شده که به‌نظر می‌رسد تأکیدی بر ارائه مصداق‌های عملی و الگویی است.

- آشنایی با ضرورت ازدواج و معیارهای انتخاب همسر: اظهار نظرهای دبیران، تأکید بیشتر بر طرح آموزش‌های مربوط به قبل از ازدواج است. به‌علاوه، ایشان، نمود کاملی از معیارها را برای دانش‌آموزان با تفکرات مختلف، مورد تأیید قرار داده‌اند. دانش‌آموزان، علاوه بر این‌که مباحث مربوط در مورد انتخاب همسر را کامل می‌دانند؛ طالب بیان جزئی‌تر نیازهای زمان خود هستند. آنان هم‌چنین، تکیه بر اطلاعات ارائه‌شده و قرآن و سخنان اهل بیت(علیهم‌السلام) را که می‌توان زندگی را بر اساس آن بنا کرد، مفید ذکر نموده‌اند.

- آشنایی با آثار حیا و عفت در زندگی فردی و اجتماعی: اکثر دبیران، تجلی این محور را در برخی از مباحث به‌شکل غیر مستقیم، مورد تأیید قرار داده‌اند و تعداد کمتری نیز ارائه آن را در محتوای کتاب به‌گونه‌ای مستقیم، ضروری اعلام کرده و می‌گویند: «در سال دوم، درسی مجزا در رابطه با حیا و عفاف، ارائه و در باره آن به‌طور مشروح، بحث شده است. در این خصوص باید در کتاب سال سوم، مطالب بیشتری گفته شود». دانش‌آموزان هم بر این عقیده‌اند که در کتاب، توجه چندانی به موضوع نشده و فقط در حدود ظرافت عاطفی دختران، به این بحث، پرداخته شده است. نظرات ایشان، ضمن همسو بودن با برخی از دبیران در این خصوص که در دینی ۲،

به این مسئله پرداخته شده، اما در کتاب دینی ۳، اصلاً مطرح نشده، بیان می‌دارند: «بهتر است کتاب به موضوع عفت و حیا در زندگی فردی و اجتماعی بپردازد، چون یکی از مهم‌ترین بخش‌های زندگی است که بر جامعه و پیشرفت آن، تأثیر زیادی دارد».

سؤال چهارم پژوهش ـ از دیدگاه منابع اطلاعاتی تا چه حد کتاب دین و زندگی(معارف اسلامی) دوره پیش‌دانشگاهی به نیازهای دانش‌آموزان در خصوص برنامه زندگی پرداخته است؟

- شناخت حقیقت عبودیت و مصادیق آن: دیدگاه‌های دبیران نشان می‌دهند که محتوای کتاب در این بخش، توانسته شناخت را عمیق‌تر و دانش‌آموز را آماده ورود به وادی عبودیت کند. به‌علاوه، دبیران بیان می‌دارند که با توجه به بحث عبد و بنده□ودن، ارائه راهکارهای مناسب بندگی در بعد عملی از زوایا ه اعی را توسط کتاب، تأیید کرده

توجه به آن باعث می‌شود در برقراری روابط اجتماعی با دیگران، کمتر دچار مشکل شوند. طبق گفته این گروه از منابع اطلاعاتی؛ صداقت، اساس و پایه زندگی است، اما کمتر در کتاب به آن اشاره شده است. آنان در این خصوص می‌افزایند: «ما معمولاً صداقت را از خانواده و معلمان خود یاد می‌گیریم».

- آشنایی با حقیقت ایثار و مصادیق آن و نیز تأثیر آن در رشد شخصیت انسان: دبیران می‌گویند: «این محور تاحدودی و به‌طور غیر مستقیم در بحث توبه اجتماعی مطرح شده است». از نظر آنان، در مبحث آفریدن انقلاب اسلامی و پیروزی در دفاع مقدس، بحث توجه اجتماعی، قیام مبارزان بر علیه ستم، قیام امام‌حسین(علیه‌السلام) و ایثار و از خودگذشتگی آن عزیزان می‌توان مصداق‌هایی را مشاهده نمود، اما در هیچ یک از درس‌ها به این موضوع، اشاره مستقیمی نشده است. اطلاعات رسیده از سوی دانش‌آموزان نیز حاکی از آن است که تنها به تعریف لغوی و بعضاً نمونه‌ای از ایثار اکتفا شده و در مورد تأثیر آن، هیچ سخنی به میان نیامده است. آنان ضمن اشاره به آشنایی با ایثارگری‌ها و گذشت‌های پیامبر و ترویج دین از طریق رفتار و گفتار خویش و الگو قرار دادن زندگی شهیدان و ائمه اطهار(علیهم‌السلام) در زندگی، چنین بیان می‌دارند: «آشنایی با ایثار را از شهدا و مراسم عاشورا یاد می‌گیریم، نه از کتاب‌های درسی». با وجود آن‌که آموزش ایثار و گذشت، جزءِ نیازهای اصلی ماست؛ کتاب‌های درسی متوسطه، در این باره مطلب قابل توجهی ندارند». آنان اضافه می‌کنند که درباره این موضوع، تقریباً آگاهی لازم را از برنامه‌های تلویزیون در مناسبت‌های ملی و مذهبی یاد می‌گیرند.

سؤال پنجم پژوهش ـ سایر نیازهای دانش‌آموزان دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی در خصوص برنامه زندگی چیست؟

- سال اول: از نظر دبیران، چنانچه بحث ولایت و محبت به اهل بیت(علیهم‌السلام) در قالب مثال و داستان‌های شیرین، ارائه می‌شد، آموزنده‌تر بود. این گروه از منابع اطلاعاتی، لزوم توجه به بخش احکام که زندگی دینی با انجام آن‌ها میسر می‌شود، گوشزد نموده‌اند. آشنایی با حدود رابطه دختر و پسر و نیز دوست و دوست‌یابی، مورد تأکید ایشان قرار گرفته است. پاسخ‌دهندگان، از ضرورت حضور احکام بانوان، حجاب و فلسفه آن، حقوق بین والدین و فرزندان، زندگی‌نامه ائمه اطهار(علیهم‌السلام)، فلسفه نماز و نماز در ادیان مختلف و چگونگی انتخاب مرجع تقلید نیز سخن به‌میان آورده‌اند. توانمندی حرفه‌ای و آشنایی به فنون نوین

تدریس، یکی از نیازهای مهم در تدریس کتاب، نام برده شده و دبیران به‌منظور دستیابی به اهداف؛ برگزاری دوره‌های آموزش ضمن خدمت را به‌طورمستمر، یادآوری کرده‌اند. دانش‌آموزان نیز همسو با دبیران، معتقدند که کتاب، زندگی انسان‌های بزرگ و با اخلاق، و نیز حدود رابطه‌ی دختر و پسر نوجوان و جوان را به تصویر نکشیده است. این گروه اظهار می‌دارند که نیازمند اطلاعاتی تازه و جامع در این زمینه و مطلع شدن از عاقبتِ کار و آثار آن، هستند، چرا که این رابطه‌ها روزبه‌روز در حال افزایش و برای جامعه، بسیار مضرند. از نظر تعداد دیگری از این گروه، مطالب ارائه‌شده، کافی و آموزنده بوده‌اند. دانش‌آموزان، اذعان می‌دارند که لازم است در جمع مؤلفان، افرادی حضور یابند که به امور و مسائل دینی، تسلط کافی داشته باشند و بتوانند مسائل را به‌خوبی و برای درک بیشتر، تفسیر کنند. جمعی دیگر از این گروه، تشکر خود را از مؤلفان کتاب این‌گونه اعلام کرده‌اند: «از این‌که این کتاب را برای ما فراهم نموده‌اید تا راه خوب‌زیستن را فرا بگیریم؛ سپاسگزاریم».

- سال دوم: به‌زعم دبیران، موضوع شکرگزاری از خداوند، موسیقی و آثار آن، اهمیت و ابعاد تکریم شخصیت دیگران به‌طور مستقیم و شایسته، در کتاب ارائه نشده است. آنان، طرح مسئله ارتداد را جزء موضوعات ضروری قلمداد کرده‌اند، زیرا یکی از مسائلی است که امروزه گریبان‌گیر جوامع اسلامی از جمله کشور ما شده و ارائه احکام آن می‌تواند پاسخ‌گوی دانش‌آموزان نسبت به سؤالاتشان باشد. از دیدگاه پاسخ‌دهندگان، برگزاری گردهمایی و شرکت دبیران دین و زندگی، حداقل دو بار در سال؛ مرحله اول در تابستان و مرحله دوم در بین دو ترم تحصیلی، لازم است. به‌گفته آنان، این نوع نشست‌ها، بهترین امکان برای همکاران فرهنگی در بررسی مشکلات جوانان به‌شمار می‌آیند. دانش‌آموزان هم اذعان داشته‌اند که به احکام مربوط به روابط دختر و پسر، شیوه‌های تدبر و تفکر در قرآن و احکام مربوط به موسیقی، پرداخته نشده است. آنان در این خصوص مطالبی را درخواست کرده و بیان داشته‌اند: «آنچه که در کتاب‌های مراجع تقلید آمده با آنچه که در جامعه وجود دارد، همخوانی ندارد و نمی‌دانیم چه‌کنیم». موضوع دفاع از جامعه اسلامی و ارزش‌های آن، یکی دیگر از موضوعات مورد نیاز تلقی شده است. ایشان می‌افزایند: «در زمان حاضر که تهاجمات فرهنگی و تبلیغات سوء دشمنان اسلام، افزایش یافته و نقطه تمرکز این تهاجمات و تبلیغات، بیشتر روی جوانان و نوجوانان است، یک نوجوان مسلمان نیاز به کسب آگاهی فراوان دارد تا بتواند در راه حفظ ارزش‌های خود و جامعه اسلامی،

بکوشد». آنان در خصوص اهمیت توجه به قرآن، گفته‌اند: «ما چندین سال است که عربی و دینی و قرآن و... ، می‌خوانیم، ولی تا به حال، خودِ قرآن کامل به‌خصوص تفاسیر آن را نخوانده‌ایم». ایشان در اظهار رضایت‌مندی از کتاب، چنین بیان داشته‌اند: «کتاب، واقعاً عالی بود». «خوشحالیم که مطالبِ به این خوبی و ارزشمندی را تهیه کرده‌اند».

- **سال سوم:** دیدگاه‌های دبیران حاکی از آن است که می‌توان به راه‌های آلودگی کرامت نفس از جمله چشم‌چرانی، عدم کنترل زبان و نوع پوشش اشاره کرد و کارهای عملی ارائه داد. از نظر ایشان، بحث در باره برخی از شبهات موجود و تضادها در موضوع نظام اسلامی یا ولایت فقیه، مورد نیاز نسل جوان است. به زعم آنان، طبق جدول مفاهیم پایه سوم، مواردی در راهنمای معلم آمده که نمود آن‌ها در کتاب ضروری است، از جمله شیوه‌های تدبر در آیات قرآن کریم ، سیمای حکومت جهانی حضرت مهدی(عج‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف)، محبت و رحمت معصومین(علیهم‌السلام) به انسان‌ها، حضرت زهرا(سلام‌الله‌علیها) به‌عنوان اسوه جامع زن مسلمان، وحدت جامعه اسلامی، مقایسه زن و مرد در فرهنگ اسلامی و فرهنگ رایج در دنیای امروز، انواع منافقان، محارم سببی و نسبی. به‌علاوه، مسائل روز مثل خودسازی، پرهیز از گناه، مباحث اخلاقی، بحث‌های خوف و رجاء، رعایت حلال و حرام، رعایت احکام شرعی، پیوند با اهل بیت(علیهم‌السلام) و آشنایی با آن‌ها را، جزء موارد پرداخته نشده، ذکر کرده‌اند. معیارهای اختصاصی در مبحث ازدواج برای دختر و پسر، یکی دیگر از موضوعاتی است که از نظر آن‌ها در کتاب دیده نمی‌شود. در همین خصوص، اشاره کوتاه به ازدواج با کسانی که دارای ادیان و مذاهبی غیر اسلام‌اند نیز به دلیل سؤال‌های بسیار دانش‌آموزان، از ضروریات، خوانده شده است. دبیران معتقدند که لازم است زمینه بازدید از مراکز مذهبی و ملاقات با مراجع تقلید و علمای حوزه علمیه فراهم شود تا دانش‌آموزان بتوانند به طرح نظرات خود، از طریق بررسی و تحقیق بپردازند. این گروه، تأثیر توانمندی‌های معلم را با اهمیت‌تر از محتوای کتاب، توصیف کرده‌اند. دانش‌آموزان، فلسفه و ثمرات روزه گرفتن و احکام آن، برنامه‌های معنوی زندگی انسان، عفت و عزت در پیشگاه خداوند، مطالب ارزشمند درباره تقوای الهی و نتایج اطاعت نکردن از دستورات الهی را، جزء موارد پرداخته نشده نام برده‌اند. آنان در خصوص ضرورت ارائه دلایل علمی احکام در کتاب، چنین استدلال کرده‌اند: «بسیاری از دستورات الهی، دلایل علمی دارند که همگی به‌نفع خودِ انسان‌هاست و صرفاً خداوند آن‌ها را در قالبی بیان کرده که مردم امّی، متوجه

شوند. بهتر است در مورد مسائلی چون نماز و حجاب و ... ، از دیدگاه علمی نگاه شود». دانش‌آموزان، در باره مسائل جدید مانند نماز در هواپیما که در کتاب به آن اشاره شده، ولی حکمی در مورد آن بیان نشده است، جنبه‌های کاربردی موضوعات ارائه شده، نیازهای جامعه امروزی و پیشرفت در ابعاد سیاسی و اقتصادی و اجتماعی، زندگی بعد از ازدواج و نقش پدری و مادری، پیوند اعضاء، استفاده از داستان‌های جالب علمی و قرآنی، طالب توضیحاتی هستند. ایشان ضمن یادآوری این‌که به آثار حیا و عفت در زندگی فردی و اجتماعی، توجه چندانی نشده است، تصریح نموده‌اند که در این مورد باید متناسب با مقتضیات زمان و وضع کنونی جامعه، صحبت کرد. آنان ضمن آرزوی موفقیت روزافزون برای مؤلفان، استفاده از دانش‌آموزان کوشا را در تألیف، توصیه نموده‌اند.در این ارتباط، برخی از اظهار نظرها را می‌خوانیم: «کتاب دین و زندگی برای برطرف کردن نیازهای قدیم می‌باشد و مؤلفان باید با تفسیر و تحلیل دوباره این کتاب، به نیازهای نسل جوان پاسخ بدهند». «به مؤلفان پیشنهاد می‌شود برای بیشتر یادگرفتن دانش‌آموزان، از فیلم‌ها، عکس‌ها و لوح‌های فشرده آموزشی استفاده کنند». «از این که از ما نظرسنجی می‌کنید، خیلی متشکریم و به‌خود می‌بالیم که به ما بها می‌دهید».

- **پیش‌دانشگاهی:** مصادیق تواضع، حقیقت ایثار و مصادیق آن، حقیقت صداقت و مصادیق آن، توحید صفاتی، آثار گناه و اثرات تخریبی آن در زندگی فرد، از جمله مواردی است که دبیران اعتقاد دارند به آن‌ها پرداخته نشده است. به‌علاوه، به‌دلیل اهمیت جایگاه مبحث خودشناسی، خودیابی و خودسازی؛ آن را در تمام کتاب‌های دین و زندگی، خالی می‌بینند و پیشنهاد می‌کنند که می‌توان این مباحث را در قالب سه درس با محتوای کاربردی و ارائه برنامه‌های روزانه، مطرح کرد. پاسخ‌دهندگان در این گروه، طرح روش‌های تبلیغی پیامبر اسلام(صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و ائمه اطهار(علیهم‌السلام) و هم‌چنین بزرگان دین، شهدا و ... را به‌عنوان مثال‌های کاربردی، مورد نیاز قلمداد کرده‌اند. دانش‌آموزان نیز امید داشتن به رحمت الهی را در همه مراحل زندگی و آثار آن را، نیازمند توضیح بیشتر دانسته‌اند. آنان این‌چنین استدلال کرده‌اند: «باید این موضوع با گوشت و خون ما عجین شود، در ما رسوخ کند و هیچ‌گاه از یادمان نرود». برنامه‌ریزی در زندگی طبق معیارهای دینی به دلیل آن‌که جوامع اسلامی، همواره در مقابل هجوم فرهنگی ملل غربی ایستادگی می‌کنند، مورد تأکید آن‌هاست. دانش‌آموزان گفته‌اند: «به موضوع صداقت که در کتاب بیان نشده، مبحثی جداگانه اختصاص دهید و به

اخلاق اسلامی که چندان جایگاهی در کتاب درسی ما ندارد، بپردازید». دانش‌آموزان ضمن تشکر از مؤلفان و مفید دانستن مطالب ارائه‌شده، اظهار داشته‌اند که نیاز دانش‌آموزان، قبل از تألیف کتاب، در نظر گرفته شود و در ادامه، بیان کرده‌اند: «چه‌قدر زیبا بود قبل از تألیف کتاب، نظرسنجی می‌کردند». برخی دیگر از پیام‌های دانش‌آموزان برای نویسندگان کتاب، بدین‌شرح بوده است: «عرض سلام داریم. امیدواریم همیشه سالم و سرافراز باشند و قلم آن‌ها همیشه در جهت پاسدارای از اسلام و حکومت علوی و ولایت‌مداری و اشاعه فرهنگ دینی بچرخد». «با عرض تشکر از شما, خواهشمندیم، قدری مطالب را مطابق نیاز امروز جوانان و نوجوانان بنویسیید».

سخن پایانی و نتیجه‌گیری

انسان امروز در مقابله با چالش‌های پیش‌رو به مهارت‌هایی از قبیل خودآگاهی، خودکنترلی، تفکر نقاد و ... نیازمند است. این انسان هر اندازه در مسیرتربیت صحیح قرار گیرد و تلاش برای رسیدن به رشد اخلاقی را خمیرمایه رفتار و کردار خود قرار دهد، بدون تردید در مواجهه با مسائل و مشکلات فائق خواهد آمد و راهگشای دیگران در نیل به سعادتمندی خواهد بود. در تربیت دینی، حرکت انسان به‌سوی توحیدی‌شدن است. در این نوع حرکت، انسان، به شناخت استعدادهای خود و به فعلیت رساندن آن‌ها در جهت رشد و توسعه اخلاق فردی و جمعی می‌پردازد و خود را مسئول نقش‌آفرینی در این حوزه می‌داند. مهندسی(۱۳۸۰) در این زمینه از زبان قرآن چنین می‌گوید: «ای انسان! تو، به‌عنوان یک مسافر در حرکت هستی و در نهایت به لقاء الهی می‌رسی». وی در توضیح موضوع، ادامه می‌دهد: «این‌که انسان، مسافر است و حرکت دارد؛ پس مسیر می‌خواهد و این مسیر یک منتهی' الیه دارد که منتهی' الیه این مسئله، لقاء الهی و ملاقات حقیقت مطلق ذات اقدس الهی است و طبیعتاً باید مسائل تربیتی در ارتباط با این جهت و به این سمت و سو، جهت داده شود تا نتیجه مثبتی دریافت شود». در این صورت، برنامه‌های درسی، فرصت‌هایی در جهت نیل به این مقصود، قلمداد می‌شوند که در آن، کسب مهارت‌های اخلاقی، اندیشه‌ورزی و کمال‌جویی، مد نظر قرار می‌گیرد. به‌علاوه، تعامل میان دو نهاد خانه و مدرسه می‌تواند در همسو کردن آموزه‌های تربیتی و دینی، تأثیری مضاعف در آماده‌سازی جوانان برای ایفای نقش‌ها و مسئولیت‌های جدید در کوران مسائل و مشکلات عصر حاضر

داشته باشد. ویلارد[1] (۱۹۹۷) در مقاله خود، ضمن تأکید بر نقش خانواده و مدرسه در آماده‌سازی جوانان برای موفقیت در عصر اطلاعات، اصولی را متذکر می‌شود: «احترام به قوانین و استانداردهای حاکم بر جامعه، توانایی در استدلال و تصمیم‌گیرهای اخلاقی، برخورداری از انگیزه‌های اخلاقی و خودکنترلی». آنچه که جوان باید از قِبَلِ تربیت، کسب کند؛ آشنایی با ارزش‌ها و هنجارهای جامعه و تلاش برای برقرار کردن آن‌هاست و نظام آموزشی می‌تواند از طریق سازماندهی محتوای مناسب، چنین زمینه‌هایی را فراهم سازد. با تغییر رویکرد برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی در سال ۱۳۸۳، کتاب‌های دین و زندگی، پا به عرصه وجود نهادند و با نگاهی تازه، مخاطبان خود را به‌سوی تعقل، تدبر و بررسی پیرامون خدا، خود، خانواده و جامعه؛ سوق داده و آنان را نسبت به مسائل و معارف اسلام، حساس‌تر نموده و تأمین نیازهایشان را از این حیث به‌منظور برنامه‌ریزی صحیح برای زندگی، مد نظر قرار داده است. این برنامه، ذیل اهداف و مفاهیم اصلی، به ترسیم «راه زندگی» بر اساس قرآن و سنت و سیره عملی پیامبر و ائمه اطهار(صلوات‌الله‌علیهم) که همواره برای پیروانشان، الگو بوده‌اند، پرداخته است. در این پژوهش، محورهای مربوط به هدف «راه زندگی: اخلاق، اعمال و آداب» مندرج در راهنمای برنامه درسی مربوط، از جنبه نمود و حضور در محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی، مورد بررسی و مداقه قرار گرفت. یافته‌ها حاکی از آن است که منابع اطلاعاتی، حضور برخی از محورها را در کتاب، تأیید کرده و برخی دیگر را از جنبه فقدان یا نقصان، مورد انتقاد قرار داده‌اند. هم‌چنین از دیدگاه آنان، ردّ پای برخی از محورها که طبق جدول اهداف برنامه باید در محتوای کتابِ هر پایه تحصیلی جستجو کرد؛ در پایه‌ای دیگر، قابل مشاهده‌اند یا این‌که در هیچ‌کدام از کتاب‌ها، بحثی از آن موضوع به‌میان نیامده است. برای مثال، درباره احکام و مسائل شرعی مورد نیاز در این مرحله سنی، موسیقی، روابط دختر و پسر، شیوه‌های تدبر و تفکر در آیات قرآن و نمونه‌های عینی از سیره عملی پیشوایان دینی و بزرگان اخلاق؛ یا به‌گونه‌ای بسیار کمرنگ و ناچیز ذکر شده یا اساساً سخنی درباره آن‌ها گفته نشده است. بر این اساس، نتایج پژوهش‌های انجام‌شده طی سال‌های ۸۵ ـ ۱۳۸۳ توسط میرعارفین که بیشترین ارتباط را با این پژوهش دارد و محتوای کتاب‌های دین و زندگی مورد بررسی قرار گرفته‌اند، حاکی است که برخی از موضوعاتِ بحث‌برانگیزتر مانند احکام، الگوها و مصداق‌های عملی و به‌روز برای

1. Willard

استفاده در موقعیت‌های واقعی زندگی، مبحث موسیقی و ... ؛ در کتاب‌های درسی دین و زندگی، هم‌چنان مورد بی‌توجهی باقی مانده و در نتیجه نتوانسته‌اند پاسخ‌گوی نیاز دانش‌آموزان باشند. حتی با توجه به یافته‌های همین پژوهش‌ها و نیز نتایج پژوهش انجام‌شده توسط منطقی(۱۳۸۳ به‌نقل از سعیدی‌رضوانی و کیانی‌نژاد،۱۳۸۲)، در ارائه مباحث و موضوعات، به عنصر زمان، کمتر عنایت شده و دانش‌آموزان، طالب طرح الگوهای دینی منطبق با نیازهای روزشان بوده‌اند. از این‌رو، عطف توجه دقیق‌تر و عمیق‌تر به موضوعات مورد نظر و سایر مباحث و در نهایت بازنگری کتاب‌ها می‌توانند در دستورکار گروه درسی مربوط قرار گیرند. افزون بر این، در بخشی از نظرات و پیشنهادات به موارد دیگری اشاره شده که نیازمندی به طرح آن‌ها احساس می‌شود، اما در برنامه، لحاظ نشده‌اند. شایان ذکر است که بر اساس اطلاعات کسب‌شده، نقش آموزش‌های مستمر و تخصصی، برگزاری همایش و تشکیل کلاس‌های مربوط به موضوع، از حیث آشنایی با روش‌های نوین تدریس و ارزشیابی تحصیلی، در ارتقاء سطح علمی و حرفه‌ای دبیران و نظارت مداوم در خصوص عملکرد ایشان، مؤثرند. لذا به‌نظر می‌رسد لازم است تدوین‌کنندگان برنامه، در بررسی و بازنگری اهداف و مفاهیم مندرج در راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی؛ علاوه بر توجه به حضور محورهای یادشده به‌عنوان اهداف در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی، به‌منظور تقویت مهارت‌های حرفه‌ای دبیران نیز تدابیری بیندیشند و به تأمل بیشتری توسل جویند.

پیشنهادها

- ارتقاء علمی و حرفه‌ای دبیران و آشنا کردن آنان به فنون تدریس توسط مؤلفان و تولیدکنندگان برنامه به‌منظور تأثیر بیشتر بر مهارت‌ها و یادگیری‌های دانش‌آموزان.
- برگزاری دروه‌های آموزش ضمن خدمت به‌طور مستمر و برگزاری گردهمایی دبیران به‌منظور فراهم‌آوردن زمینه‌هایی برای بحث و تبادل نظر و تجربه.
- پاسخ‌گویی به ابهامات دانش‌آموزان از طریق دریافت سؤال‌های آنان در کتاب، جزوه ضمیمه یا برگزاری نشست‌های دانش‌آموزی.
- انجام پژوهشی در زمینه نیازهای دینی نوجوانان از ابعاد گوناگون و در مراحل سنی متوسطه و پیش‌دانشگاهی قبل از تألیف کتاب.

- بررسی میزان تحقق اهداف برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی در حیطه نگرشی و عملی.
- انجام پژوهشی در زمینه چگونگی هویت‌بخشی و حفظ ارزش‌های دینی(اسلامی) دانش‌آموزان.

منابع فارسی

- آتش‌نظرلو، صابر(۱۳۸۹). **کلیات برنامه زندگی بشر در قرآن کریم**. http://quran-fans.blogfa.com/post-15.aspx
- ادیب، یوسف(۱۳۸۲). **طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی مهارت‌های زندگی برای دوره راهنمایی تحصیلی**. پایان‌نامه دکتری، به راهنمایی: هاشم فردانش؛ دانشگاه تربیت مدرس.
- اعتصامی، محمدمهدی(۱۳۸۵). **کتاب معلم راهنمای تدریس، قرآن و تعلیمات دینی(۲)**. چاپ دوم. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- پسندیده، عباس(۱۳۸۴). **رضایت از زندگی**. مرکز تحقیقات دارالحدیث، قم.
- توکلی، فهیمه(۱۳۸۷). **تعلیم و تربیت دینی دانش‌آموزان:** www.bazyab.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=21552&Itemid=45-
- سیلور، جی گالن و همکاران(1377). **برنامه‌ریزی درسی برای تدریس و یادگیری بهتر**. ترجمه: خوی‌نژاد، آستان قدس رضوی، چاپ چهارم، تهران.
- صمدی، پروین(۱۳۸۰). **طراحی الگوی مطلوب برنامه درسی دینی برای دوره متوسطه تحصیلی و میزان توافق برنامه درسی رسمی با آن**. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- فتحی واجارگاه، کوروش(۱۳۷۸). **الگوی جامع و پویای نیازسنجی برنامه درسی: برداشتی نوین از برنامه درسی ملی**. فصلنامه تعلیم و تربیت، پژوهشکده تعلیم و تربیت، وزارت آموزش و پرورش، شماره ۱، بهار.
- ملکی, حسن(۱۳۸۲). **دین و برنامه زندگی**. انتشارات انجمن اولیا و مربیان, چاپ اول،تهران.
- _____(۱۳۸۳). **راهنمای برنامه درسی تعلیم و تربیت دینی**. دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، تهران.
- کلاین، ام، اف(۱۳۸۱). **الگوهای برنامه درسی**. ترجمه: محمود مهرمحمدی؛ برنام درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها، به‌نشر(آستان قدس رضوی), چاپ اول، تهران.
- میرعافین، فاطمه‌سادات(۱۳۸۵). **ارزشیابی محتوای کتاب درسی دین و زندگی(معارف اسلامی) پیش‌دانشگاهی**. دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی، تهران.

- میرعافین, فاطمه‌سادات(۱۳۸۴). **ارزشیابی محتوای کتاب درسی دین و زندگی ۳.** دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، تهران.
- میرعافین, فاطمه‌سادات(۱۳۸۳). **ارزشیابی محتوای کتاب درسی دین و زندگی ۲.** دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، تهران.
- منطقی، مرتضی(۱۳۸۳). **بررسی عوامل بازدارنده و تسهیل کننده درجذب دانش‌آموزان به ارزش‌های دینی.** گزارش مرحله اول، مؤسسه پژوهشی برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی، تهران.
- مجیدی، محمدرضا(ـــــ) **.ده گفتار پیرامون انقلاب اسلامی:**

http://www.andisheqom.com/Files/enghelab.php?idVeiw=29470&&level=4&subid=29470

- مهندسی، محمدمهدی(۱۳۸۰) **.چالش‌های عصر حاضر در قلمرو تربیت دینی:**

http://www.iranpress.ir/farhang/Template1/News.aspx?NID=50

- نامی‌ساعی، حسین(۱۳۸۷) **.آموزش برای همه، همه برای آموزش.** مصاحبه با حجه‌الاسلام ذوعلم:

www.talif.net/index.php?page_id=106 - 102k

- Willard,N "Moral Development in the Information Age" **;**1997 http://tigger.uic.edu/~lnucci/MoralEd/articles/willard.html
- Berkowitz, Marvin W and Grych, John H "Fostering Goodness:Teaching Parents to Facilitate Children's Morals Development**" ;** 1998
- http://tigger.uic.edu/~lnucci/MoralEd/articles/berkowitzfostering.html
- Borba, M "**Reading, Writing ... And Moral Intelligence" ;** 2007 http://www.education-world.com/a_issues/chat/chat055.shtml
- Nucci, L "**Synthesis of Research on Moral Development" ;** 1997 http://tigger.uic.edu/~lnucci/MoralEd/articles/nuccisynthesis.html